

**פירוש פרק 'כיצד מברכין' במסכת ברכות
לתלמיד רשב"א מארכיון בגירונה**

ליאור יעקבי

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

מרחשון תשע"ה

רמת-גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

ד"ר אהרן ארנד

מהמחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

תודות

בשנה הראשונה של לימודיי בישיבה למדתי פרק כיצד מברכין במסכת ברכות. הפלפלים והפילפולים שבו משכו את לבי להתעמק בלימוד התלמוד ובחקירתו.

פרופ' שמא פרידמן לקח אותי מן הנוה מאחרי הצאן ושלח אותי לחפש אחרי כתבי יד של תלמוד מכריכות ספרים באירופה. כך הגעתי לספריות וארכיונים בגירונה.

ד"ר אהרן ארנד שקד על כל שלבי המחקר והכתיבה, תיקן והעיר הערות מועילות רבות. תודה למוריי במחלקה לתלמוד, בפרט לד"ר יהודה גלינסקי, שהעיר עשרות הערות חשובות למחקר זה. גב' רבקה דגן, מרכזת המחלקה, טרחה פעם אחר פעם למען קידום המחקר.

אני מכיר טובה לד"ר אספרנזה וואלס פוג'יל, שעזרה לי הרבה להכיר את אוסף הארכיון ההיסטורי בגירונה, למונטסרט הוסטה ז"ל וג'ואן פרר גודוי, מנהלי הארכיון ההיסטורי בגירונה, לדני בוש וכל עובדי הארכיון, ולד"ר אנה ג'ירונלה, מנהלת הארכיון העירוני בגירונה.

תודתי לעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספריה הלאומית, לד"ר פנחס רוט, לבת-שבע ורדי ולד"ר שרה אופנברג.

העבודה מוקדשת לזכרו של אבי המנוח, ד"ר נתן יעקבי ז"ל, איש מחקר. אבי היה האדם הראשון לקבל תואר שני מאוניברסיטת בר-אילן (פיזיקה, 1962) ולמד תלמוד אצל ר' פרופ' בנימין דה-פריס. תיבדל לאורך ימים טובים של בריאות ואושר, אמי ברוריה, שתחיי.

ברכה מיוחדת מוקדשת למר ז'אן רפאל ולגב' טניה גטה על תמיכתם ועידודם הבלתי פוסקים.

ואחרונה חביבה: אשתי דנה, השותפה העיקרית בחיי שעודדה אותי במשך תקופה ארוכה ועסקה בדרך נפלאה בגידול ילדינו האהובים: יוסף חיים, חיה, צבי, חנה שרה, אליהו ונתן. אֶשְׁתִּי-חַיִּל עֶטְרַת בְּעָלָהּ (משלי יב, ד).

ליאור יעקבי

ירושלים, מרחשוון תשע"ה

תוכן העניינים

א	תקציר
1	מבוא
4	פרק ראשון כתבי יד שהוצאו מכריכות ספרים בגירונה
19	פרק שני כתבי יד בכריכה 2-62 של הארכיון ההיסטורי בגירונה
22	פרק שלישי לשון הפירוש למסכת ברכות
26	פרק רביעי הספריה של תלמיד רשב"א
42	פרק חמישי עקרונות הפירוש
48	פרק ששי הפירוש לפרק 'ביצד מברכין'
69	נספח הוורדים: ברכות הנהנין וחיוב ערלה בפירוש של תלמיד רשב"א ובראשונים
76	חתימה
78	קיצורים ביבליוגרפיים
i	תקציר לועזי

תקציר

בפרק הראשון סקרנו את תופעת כתבי היד העבריים המצויים בכריכות של ספרים בארכיונים בעיר גירונה שבספרד. בימי הביניים עברו כתבי יד עבריים רבים באירופה תהליך 'מיחזור' לכריכת ספרים אחרים. הליך זה מוכר בתור 'גניזת אירופה'. בגירונה התופעה התחילה לפני שנת 1330 ונמשכה עד גירוש ספרד בשנת 1492, כאשר רוב כתבי היד נכרכו במאה ה-14. להרבה כתבי יד של פנקסים בתוך כרכים אלה יש תאריכים. בערך מחצית כתבי היד שנתגלו בגירונה כתובים בלטינית ומחציתם בעברית. מפרשי התלמוד שזיהונו בכתבי יד בגירונה הם: רש"י, תוספות, רז"ה, רמב"ן, רא"ה, רשב"א ור"ן. מצאנו גם חיבורי הלכה, דרשות ועוד. לא נמצאו קטעים של משנה, תוספתא ותלמוד ירושלמי.

בארכיוני גירונה מצויים עשרות דפים שלמים או קטועים בכל כרך וכרך, השייכים לחיבורים שונים. מצאנו קשרים ספרותיים בין הקטעים בכרכים מסויימים. הארכיון ההיסטורי בגירונה הוא אחד משלושה ארכיונים שם שיש בהם כריכות ספרים עם כתבי יד עבריים בתוכם. כל הספרים בארכיון ההיסטורי נכתבו על ידי נוטריונים. על פי תאריך כתיבת הספר הנוטריוני עצמו ניתן לקבוע את זמן הכללת הקטעים בכריכה.

מצאנו שמונה כתבי יד הקשורים למסכת ברכות בכריכות ספרים בשלושת הארכיונים בגירונה. תיארו אותם וזיהו את כתבי יד העבריים האחרים שבכריכות אלה. חוקרים נחלקו בשאלה אם יהודים כרכו בעצמם את כתבי ידם או שהיה זה מנהג גויים. לדעה שיהודים כרכו את כתביהם יש לדעתנו תימוכין מכמה כיוונים: מנהג המדפיסים בשאלוניקי הנדון בתשובות רשד"ם ור"מ חביב, מנהג עדות תימן, ואי הקפדה במכירת כתבי יד באירופה.

בפרק השני תיארו את כתבי היד שהוצאו מכרך 2-62 של הארכיון ההיסטורי בגירונה. רבים מדפי הכרך שייכים לכתב יד של הספר תורת הבית הקצר לרשב"א. יש גם שרידי כתב יד בלטינית המכיל מכתב מיהודי גירונה למלך. בכריכה זו ישנם שלושה גליונות שבהם מצוי פירוש לפרק 'כיצד מברכין' במסכת ברכות.

הפרק השלישי הוקדש לעיון בלשון הפירוש לפרק 'כיצד מברכין', שהיא טיפוסית לחכמי קטלוגיה במאות ה-13-14. יש עשרים ואחד לעזים בפירוש, שמות של צמחים, בעלי חיים ותבשילים שאוכלים או מריחים. לעזים אלה כוללים מילים בשפת הקטלאן, כגון 'שפומיג', ובערבית, כגון 'חרירה'.

בפרק הרביעי ביררנו את הספרים שבהם נעזר המפרש בכתבת פירושו. התלמוד הירושלמי מוזכר ח

מש פעמים בתוך הפירוש אבל נראה שהמפרש לא השתמש בירושלמי באופן עצמאי. לא התגלתה זיקה בין לשון התלמוד המצוטט על ידי המפרש ובין כתב יד או עד נוסח אחד של מסכת ברכות. המפרש השתמש הרבה בספר הלכות גדולות. המובאות מהלכות גדולות אינן זהות בנוסחן לנוסחים הידועים לנו. בדרך כלל המפרש השתמש בספר הלכות גדולות ככלי ראשון, גם כשהמקורות שעליהם הוא נשען אינם מזכירים אותו. לעתים ציטט אותו בסגנון מיוחד לראשוני ספרד ולקטע גניזה. הוכחנו שתוספות ר"י שירליאון עמד לפני המפרש. נראה שגם רבו של המפרש, רשב"א, השתמש בתוספות אלה. המפרש מצטט פעם אחת מליקוטי הרמב"ן.

המפרש מבסס את פירושו על החיבור של תלמיד ר' יונה. אבל המפרש השתמש בתלמיד ר' יונה באופן אקטיבי ולא קיבל את כל הכרעותיו. פירוש רא"ה וכנראה גם חידושי רשב"א עמדו לפניו.

הפרק החמישי חותר למטרות המפרש בכתיבת פירושו. הפירוש של רא"ה אינו משקף את מסורת תלמיד רשב"א וחידושי הרשב"א אינם משרתים את מטרתו להכין חיבור השווה לכל נפש. לכן תלמיד רשב"א שואב מהם רק לעתים רחוקות ולעומת זאת הוא נשען על החיבור של תלמיד ר' יונה.

לפירוש זה ישנם מאפיינים של מפרשי ר"ף: פירוש פשוט ורצוף, הצגת עיקרי הדעות לפי ההלכה, והסתייגות מחידושים עצמאיים ופלפולים. יתכן שהמפרש מזדהה עם דרך הלימוד של רבני צרפת שהיא סביב התלמוד ולא סביב ר"ף.

הגדרנו את החיבור כפירוש לתלמוד ולא כספר הלכה אבל רוב הפירוש ניתן ללימוד בפני עצמו בלי להזדקק לדברי התלמוד במלואם. ניתן ללמוד את הפירוש ללא פירוש רש"י. נראה שספר נזר הקודש של רא"ה היה נסיון כזה ויתכן שהמפרש מתחרה בו. המפרש לא חיבר שיטה עצמאית אלא בחר בין שיטות קיימות. יש רעיונות משותפים בין פירוש זה ובין בית הבחירה של המאירי.

תלמידים אחרים של רשב"א כתבו קיצורי פסקים וספרי הלכה שכוללים בתוכם הלכות ברכות ומייצגים אותן מסורות. הפירוש עולה על הפסקים והחיבורים מכמה בחינות ספרותיות. סביר להניח שהמפרש כתב את הפירוש למען תלמידיו.

בפרק השישי הצגנו מהדורה מדעית של הטקסט ששרד. הוספנו הערות עם מקורות לפירוש ושחזרנו את רוב החלקים הפגומים בכתב היד.

ענין חשוב למחקרנו התבהר בנספח על סוגית ברכות הנהנין וחיוב ערלה לוורדים: זיהויו של מחבר הפירוש כתלמיד רשב"א. שיטת הרשב"א היא שהמריח וורדים או מי וורדים מברך 'שנתן ריח טוב בפירות'. רשב"א נשאל בתשובה על חיוב ערלה בוורדים והשיב שהם חייבים בערלה. זאת דעת יחיד והיא נזכרה בפירוש תלמיד רשב"א (מג ע"ב) בשם 'רבינו נ"ר'. מכאן שהמפרש הוא תלמיד רשב"א.

מתשובה שנייה בנושא נראה שחזר בו רשב"א והורה היתר לפטור וורדים מחיוב ערלה. כן

הבין המאירי. פוסקים אחרים מצטטים את רשב"א לחומרא. נראה שהתלמיד מייצג כאן את תורתו הסופית של רשב"א, ולכן הוא גילה לנו שרשב"א לא התפשר אלא למבקשים היתר ומשום צרכי הבריות.

מבוא

עבודה זו מתמקדת בפירוש הנמצא בכתב יד חדש שטרם ראה אור וטרם נחקר. למרות זאת, אנחנו לא בונים על קרקע בתולה אלא עוסקים בנושאים שדשו בהם רבים. המחקר הקיים שקשור לפירוש עוסק באסכולה של המחבר, שנראה כי הוא מחכמי קטלוניה ושמה בן העיר גירונה עצמה, וכן בפרק כיצד מברכין במסכת ברכות והלכות ברכות.

תולדות ההלכה בקטלוניה

מחבר הפירוש היה חכם מקטלוניה, ואולי מגירונה עצמה. מחקרים שונים דנו באסכולה של חכמי קטלוניה. ח"ד שעוועל חקר את חיי הרמב"ן וכתביו. י"מ תא-שמע כתב על דרכי הפרשנות של חכמי קטלוניה. הוא כתב על רבנו יונה ועל העברת מסורות צרפתיות לגירונה, ותיאר את הספרות ההלכתית של רבנו יונה, רמב"ן, רשב"א וגדולי תלמידיהם.¹ ע' שבט פרסם כתבים רבים של רמב"ן וחכמי בית מדרשו והצביע על שלוש תקופות בתולדות ההלכה בקטלוניה: תקופה קדומה 'ספרדית', תקופה יצירתית של רמב"ן ורשב"א ובתי מדרשם, ותקופה של אסיפת שיטות ופסקים.² הפירוש הנוכחי של תלמיד רשב"א הוא אחד הצעדים הקדומים של התקופה השלישית. ש' יהלום פרסם מחקרים על רמב"ן וקשריו עם חכמי פרובנס.³ פ' רוט סקר את גדולי רבני קטלוניה.⁴ על רשב"א, רבו של המפרש, זכינו למהדורה חדשה של תשובות רשב"א על פי כתבי יד של ח"י דימיטרובסקי, והערותיו מלאות מידע מחקרי. ש"י הבלין ושי' עמנואל חקרו את הקבצים הרבים של תשובות אלה.⁵ לרשב"א היו תלמידים רבים ולא ידוע מי המובהקים שבהם. ר"מ גערליץ ערך רשימה ארוכה של תלמידי רשב"א.⁶ י' גלינסקי תאר את ספרות ההלכה בארגון/קטלוניה במאה הארבע עשרה ואף סקר את חיבוריהם של תלמידי רשב"א.⁷

1 תא-שמע, הספרות, עמ' 19-29; תא-שמע, רבינו יונה.

2 שבט, מקום המנהג, עמ' 1-3. וראה שבט, הרי"ף; שבט, הריטב"א.

3 יהלום, רבי נתן; יהלום, גירונה.

4 רוט, פרובנס.

5 הבלין, תשובות חדשות; עמנואל, שו"ת רשב"א.

6 גערליץ, הרשב"א, עמ' קלב-קלז, וראה על תלמידי רשב"א אצל דינור, ישראל בגולה, עמ' 268-283, סעיפים ח-יט, ובמבוא למהדורת קרביץ לחידושי הרשב"א למסכת ברכות, עמ' 15-18. על הכמות הגדולה של תלמידי רשב"א ראה גלינסקי, הלכה, עמ' 312, הערה 23.

7 גלינסקי, טור, עמ' 91-93.

פרק כיצד מברכין במסכת ברכות והלכות ברכות

פרק כיצד מברכין עוסק בברכות הנהנין, בעיקר על צמחים, ויש בו אפוא הרבה הלכות מעשיות. באותה תקופה נשבה רוח 'חסידית' מצפון, מארץ אשכנז.⁸ מהשפעה זו ו/או כתוצאה של התפתחות פנימית בספרד, חיבורים רבים בספרד וקטלוגיה במאות ה-13 וה-14, כולל בחוג רשב"א ותלמידיו, דנו בהלכות ברכות.⁹ חיבורים אלה חשובים לצורך השוואה כיוון שהם מציגים מסורות קרובות למחברנו באותם נושאים הלכתיים.¹⁰

מטרת המחקר

לאחרונה נתגלו אלפי כתבי יד עבריים שנשתמרו בתוך כריכות ספרים עתיקים בגירונה באיזור קטלוגיה שבספרד. פרסום גדול של כתבי יד מאוסף 'חדש' זה נעשה על ידי מ' פראני.¹¹ כתב היד שהינו מושא מחקרנו שייך לקבוצת כתבי היד הללו. כתבי יד עבריים אלה לא זכו למחקר מקיף וכנראה רק טיפה מן הים התגלתה עד היום מכתבי יד אלה בספרד. לכן נקדיש את הפרק הראשון לבירורים יסודיים בנושא כתבי יד גירונה.

מטרות המחקר שלנו הן: לזהות את מחבר הפירוש או מקומו וזמנו, להגדיר את דרך פרשנותו ביחס לחכמים בני זמנו ואת הספרים שבהם השתמש, לבחון את מטרות פירושו ולהציג מהדורה מדעית של הפירוש. נבחן אם מטרותיו הן פדגוגיות כלליות בהוראת התלמוד ו/או קשורות לענייני ברכות והלכה מעשית.¹²

שיטת המחקר

נתאר בקצרה את האופי הפיזי של שרידי כתב היד של הפירוש למסכת ברכות וכתבי היד האחרים שהוצאו מאותה כריכה. נשחזר את הנוסח של הפירוש המושתת על כתב יד בודד שחלקים ממנו קשים לקריאה. במקרים רבים אין אפשרות לקבוע את הנוסח אלא על ידי השוואה עם מקורות מקבילים.

השלב הבא של המחקר יוקדש לאיתור המקורות הנזכרים בחיבור, החל מספרות חז"ל וכלה בראשונים. כל הפנייה של מחבר הפירוש או ציטוט ממקור אחר תעבור בדיקה והשוואה עם נוסחים אחרים של אותו מקור. משמעותיות במיוחד הן גרסאות הלכות גדולות הנמצאות

8 תא-שמע, ספרד, עמ' 109-148; הנ"ל, רבנו יונה.

9 גלינסקי, טור, עמ' 85-125; גלינסקי, הלכה.

10 בין חיבורי תלמידי הרשב"א, ספר השולחן וספר הפרדס עוסקים בהלכות ברכות באופן שיטתי. גם ספר צרור החיים עוסק בהלכות ברכות.

11 פראני, גירונה, והספרות שם.

12 כפי המתואר אצל גלינסקי, שם (לעיל הערה 9).

בחיבור זה.¹³ נשווה גרסאות של פירוש רש"י ונדון במידת זהותן לאלה של חכמים אחרים. השלב האחרון של המחקר יעסוק בזיהוי הספרים שעמדו לפני המפרש ולניתוח דרכו הפרשנית ומטרותיו. לשם כך נעיין בסוגיות התלמודיות ובמיוחד בפרשנות רש"י, רי"ף, תלמידי ר' יונה, רא"ה ורשב"א ותלמידיהם, המייצגים את המסורות ההלכתיות הקרובות. עיון מורחב וניתוח סוגיית 'הורדים' לפי חכמי קטלוגיה ופרובנס יאפשר את הזיהוי של רבו של המפרש. מעיון בסוגיה זו ננסה ללמד על דרך המפרש בחיבורו.

13 על ענף נוסח הלכות גדולות שרווח בספרד ראה: הלכות גדולות, עמ' 98, הערה 61; שויקה, הלכות גדולות, עמ' 63, הערה 158.

פרק ראשון

כתבי יד שהוצאו מכריכות ספרים בגירונה

בימי הביניים היתה עלותם של הנייר והקלף גבוהה, ולכן עברו כתבי יד עבריים רבים תהליך 'מיחזור'. בתהליך זה נגזרו כתבי יד על קלף לגודל המתאים וכרכו בהם ספרים. כתבי יד על נייר הודבקו בכמות מוערכת של עד בערך עשרים דפים של נייר יחדיו כדי שישמשו כ'קרטון' לכריכת ספר חדש. י' זוסמן קבע את הכינוי 'גניזת אירופה' לכל כתבי היד, שהוצאו מכריכות ספרים באירופה.¹ כתבי יד אלו נתגלו בעיקר במהלך המאה העשרים. לא מדובר בגניזה רגילה שבה יהודים גנזו את כתבי הקודש הבלויים שבידיהם.² ה'גניזה' היא רק משל. הצד השווה לכתבי יד אלה ולכתבי יד גניזת קהיר ולגניזות אחרות הוא שבכולם ניתן למצוא כתבי יד עתיקים שלא היו בשימוש במשך מאות שנים.³ המרכז העיקרי למציאת כתבי יד מכריכות ספרים 'גניזת אירופה' הוא איטליה, אבל כתבי יד מכריכות ספרים מצויים גם באזורים אחרים באירופה.⁴

נתגלו כתבי יד שנשתמרו בתוך כריכות ספרים עתיקים בגירונה. הפרסום הראשון היה בשנת 1927 על ידי מ' וליקרוסה.⁵ רוב כתבי היד האלו כתובים בלטינית או בקטלאנית הרווחת באזור, אבל נמצאו גם מאות כתבי יד עבריים. הגילויים הקדומים היו בארכיון העירוני ובארכיון הכנסייה בגירונה. סטטיסטיקה מדויקת של אחוז כתבי היד בעברית נתפרסמה רק לארכיון ההיסטורי, האחרון להתגלות: מתוך 1647 קטעים שהוצאו שם, 754 כתובים בעברית.⁶ כמעט כל כתבי היד מגירונה כתובים על נייר ולא על קלף.⁷ הקלף יותר יקר ומשובח ולכן השתמשו בו לתנ"ך ומשנה, הנדירים בכתבי יד מכריכות גירונה. כריכת כתבי יד עבריים

1 ראה פראני, גירונה, עמ' 137.

2 א' פליו לא קיבל את השם 'גניזה'. ראה פראני, גירונה, עמ' 138, ובסוף פרק זה דיון נפרד.

3 על חשיבות כתבי יד מכריכות ספרי אירופה והשוואתם לאוסף גניזת קהיר ראה עמנואל, גניזת אירופה, עמ' 12-13; סיראט, כתבי יד, עמ' 237-238.

4 כתבי יד עבריים מגרמניה ומאוסטריה זכו לפרסום במרשתת. ראה האתר 'ספרים בתוך ספרים': <http://www.hebrewmanuscript.com>.

5 וליקרוסה, רשימה, עמ' 65-66.

6 פראני, גירונה, עמ' 172. יש להניח שהפרופורציות דומות בארכיון העירוני, אבל אולי שונות בארכיון הכנסייה, שם כרכו כתבי קודש של הנוצרים, ויתכן שכורכים יהודים נמנעו מלהשתמש בכתבי יד עבריים.

7 יוצא דופן לדוגמה: כתב היד הארכיון ההיסטורי (2, 1) 1-260, קטעי כתב יד בכתב אשכנזי על קלף של בבלי, מסכת שבת, עם הערות גם בכתב אשכנזי וגם בכתב ספרדי.

החלה שם לפני שנת 1330, ונמשכה עד גירוש ספרד בשנת 1492. רובם ככולם נכרכו במאה ה-14,⁸ כולל כתב היד שהינו מושא המחקר הזה.⁹ א"ו פיגיל חקרה חלק מפנקסים אלה אשר בארכיון ההיסטורי וגלתה שהקדום הוא משנת 1261 והמאוחר משנת 1355.¹⁰

על ידי תהליך יקר מומחי שיקום ספרים וכתבי יד יכולים לפרק את ה'טבלאות' בכריכות בלי לגרום נזק לקטעי כתבי היד בפנים. כתבי יד מכריכות ספרים בגירונה נמצאים בשלושה ארכיונים. אלה הם לפי סדר פרסומם לרבים: א. הארכיון העירוני (Arxiu Municipal); ב. הארכיון הכנסייה (Arxiu Diocesa); ג. הארכיון ההיסטורי (Arxiu Historic).

היסטוריונים בספרד היו הראשונים לפרסם את כתבי היד העבריים שהוצאו מכריכות ספרים בגירונה.¹¹ רוב פרסומיהם לא עסקו בכתבי יד של הספרות הרבנית, אלא בפנקסים, מסמכים, מכתבים וכדומה, המהווים בערך מחצית מכתבי היד העבריים שנמצאו שם.¹² בשנת 1967 פרסם ח"ד שעוועל מאמר שבו זיהה כתב יד שהוצא מן הארכיון העירוני כשייך לחיבור 'הלכות גדולות'.¹³ לאחר מכן, נמצאו כתבי יד בכריכות ספרים בארכיון הכנסייה. א' קורטז פרסם קטלוג של כתבים אלה.¹⁴ מאז נמצאו בכנסייה עוד כתבי יד.

בשנות התשעים התפרסמו כתבי יד רבים מהארכיון ההיסטורי בגירונה, שם מצויים ספרי נוטריונים עתיקים. כתבי היד זכו לפרסום רב יחסית דרך אתר אינטרנט כחלק מפרויקט 'ספרים בתוך ספרים'.¹⁵ כתב היד שלנו שייך לאוסף זה. הפרסום הגדול של אוסף כתבי היד נעשה על ידי מ' פראני, בסדרת מאמרים החל משנת 1998 ובמאמר כוללני בשנת 2009.¹⁶ בשנים האחרונות החלו חוקרים לכתוב מחקרים הקשורים לכתבי יד המצויים בארכיון ההיסטורי.¹⁷ לאחרונה נמצאו עוד עשרות פריטים באוסף הארכיון ההיסטורי, אחד מהם כולל קטעים מחידושי ר' אהרן הלוי על מסכת פסחים.¹⁸

8 הנ"ל, עמ' 2.

9 וואלס, קטלוג, עמ' 13.

10 וואלס, פנקסים, עמ' 11. ברור שיש כתבי יד מן המאה החמש-עשרה; ראה פרץ, עדות בית הכנסת.

11 ראה פירוט אצל פראני, גירונה, עמ' 2-5.

12 לדעת וואלס, קטלוג, עמ' 3, כ-40% של כתבי יד גירונה שייכים לספרות הרבנית: תלמוד ופרשנותו, מדרשים ותרגומים. על פנקסים בגירונה ראה וואלס, פנקסים; על מסמכים ראה פרץ, עדות בית הכנסת; על מכתבים עבריים בכריכות ספרי ספרד ראה קסטאנו, מכתב לדיינים.

13 שעוועל, הלכות גדולות, עמ' 5. זיהוי זה עומד בניגוד לזיהויו של וליקרוסה, ירושלמי, ככתב יד של התלמוד ירושלמי.

14 קורטז, קטלוג I, II, III.

15 האתר המיועד לכתבי יד של הארכיון ההיסטורי הוא <http://manuscriptshebreus.cultura.gencat.cat>.

16 פראני, גירונה.

17 ראה שבט, הריטב"א; רוט, שו"ת מן השמים. רוט, פרובנס, מזכיר כמה כתבי יד מגירונה.

18 יעקבי, הרא"ה. הציטטות של חיבור זה בספרות הראשונים נקבעו יחד אצל באטשן, רא"ה.

'אוצר כתבי-היד התלמודיים' כולל ששה עשר פריטים מכתבי יד גירונה, של התלמוד הבבלי והלכות אלפסי.¹⁹ בקטלוג לא נמצאו קטעים של משנה, תוספתא ותלמוד ירושלמי מגירונה. יתכן שחיבורים יסודיים אלה נכתבו על קלף ולכן לא מצויים בכריכות גירונה, שרובן עשויות מנייר, או שמא בתקופה זו הציבור מיעט להשתמש בספרים אלה לטובת רי"ף ומפרשיו וחיבורי הלכה חדשים.²⁰ ישנם בגירונה עוד קטעי כתבי יד של תלמוד בבלי שלא קוטלגו עדיין במהדורה הנוכחית של הקטלוג.

מפרשי התלמוד שניתן לזהות את פירושיהם בכתבי יד בגירונה הם: רש"י, תוספות, בעל המאור, רמב"ן, רא"ה, רשב"א ור"ן.²¹ גירונה במאה ה-13 נחשבת למרכז חשוב של לימוד הקבלה,²² אך טרם נמצאו כתבי יד קבליים בכריכות שם. עובדה זו יכולה ללמד על נדירות לימוד הסוד יחסית ללימוד תורת הנגלה בקהילה זו,²³ או על סלקציה של כתבי היד המגיעים לכורכי הספרים למיחזור. יתכן שהמקובלים החמירו בכתבי יד קבליים או בכל כתבי היד שבידיהם ולא כרכו בהם, אלא גנזו אותם ממש כדין כתבי קודש.²⁴

בגירונה מצויים עשרות דפים שלמים או קטועים בכל כרך וכרך, השייכים לחיבורים שונים.²⁵ כיצד הצטברו דפים אלה יחד באותו כרך? יתכן שהכורך אסף אותם באופן מקרי והם תערובת מוחלטת, ואכן יש הרבה כרכים שתוכנם נראה מקרי, עירבוב של כתבים לטיניים, פנקסים בעברית וספרות רבנית בעברית, ולא נראה שום קשר בין הדפים. אך נראה שהדפים של כל כרך נלקחו לעתים קרובות מאותו בית מדרש או אותה ספרייה, הרבה יותר ממה שהיינו מצפים מחלוקה מקרית. להלן דוגמאות שעלו מבדיקות הכתבים של הארכיון ההיסטורי:

1. קטעים משלושה כתבי יד של תוספות על מסכתות כתובות, קידושין ובבא קמא, נמצאים

19 זוסמן, אוצר, עמ' 750-752.

20 ראה זוסמן, המשנה, עמ' 220. על תפוצת חיבורי הלכה קדומים בספרד ראה פאור, משנה תורה, עמ' יד.

21 שבט, הריטב"א, הציע לייחס לריטב"א את כתב יד XIV, 9-1.

22 דן, גירונה; שלום, ראשית, עמ' 365-475.

23 גוטוירט ודולאדר, ספריות, עמ' 32-33, מונה 26 ספריות פרטיות בעיר Jaca באראגון שספריהן התלמודיים הוחרמו על ידי הכנסייה בשנת 1415. רק ספרייה אחת כללה ספרי קבלה שהוחרמו. ברם, גוטוירט ודולאדר שם מזהירים מהסקת מסקנות גורפות מפני הסלקציה של החרמה. יתכן שספריות אחרות כללו ספרי קבלה אבל בעליהם לא הגדירו אותם כספרים תלמודיים המוחרמים. אצל מילאס ובאטל, מלאי, יש רשימה של ספרים 'לא תלמודיים' שלא הוחרמו מיהודי גירונה בתקופה זו. שם אין ספרי קבלה. משמע שספרי קבלה הוחרמו כמו ב-Jaca, אבל אין להוכיח כי יש ספרי פרשנות המקרא שהוחרמו ב-Jaca אבל נשארו בידי יהודי גירונה.

24 ראה להלן דיון בשאלה מי כרך את ספרי גירונה.

25 בארכיון ההיסטורי יש שני כרכים 264, 1 ו-59, 2, שמהם הוצאו יותר משישים דפים. רוב הדפים כתובים בלועזית. הספר עם הכמות הגדולה ביותר של דפים עבריים הוא 264, 5, ממנו הוצאו שלושים ושניים דפים עבריים מתוך שלשים וארבעה. ראה פראני, גירונה, נספח III.

בארכיון, כולם בכרך 1-260.²⁶ יש קטע בודד של תוספות על מסכת כתובות בכרך 1-257, ויש לצרף אותו עם הקטעים בכרך 1-260 כיוון שהקטעים נראים ששרדו מאותו כתב יד ונשתמרו בשתי הכריכות. ספרים אלה, 1-257 ו-1-260, היו של אותו נוטריון, Despont Pere. בראשון הוא השתמש משנת 1398 עד שנת 1400, ובשני רק בשנת 1400.²⁷ מסתבר ששני הספרים נכרכו יחד בבית המלאכה עבור נוטריון זה. כרך 1-260 כולל כתב יד אשכנזי נדיר בגירונה של בבלי שבת.

2. בכרך 17, 2 נמצאים הרבה דפים של 'המאור הקטן' על מסכת חולין של ר' זרחיה הלוי, הידוע כ'בעל המאור'. באותו כרך נמצאים דפים של הלכות אלפסי על מסכת חולין. לא נמצאים בכתבי יד גירונה קטעים נוספים של רי"ף על מסכת חולין ולא של בעל המאור לשום מסכת. לכן, קשה לומר שרק במקרה הזדמנו ספרים אלה יחדיו בכרך.²⁸

3. בארכיון מצויים קטעים משלושה כתבי יד של חידושי הר"ן, אחד על מסכת בבא מציעא, השני על מסכת חולין והשלישי על מסכת נידה, שנכתבו על ידי סופרים שונים. הקטעים של בבא מציעא ושל נדה הוצאו מאותו הכרך, 72, 2. אין כתב יד אחר ידוע של חידושי הר"ן על מסכת נדה חוץ מקטעים אלה.²⁹

עבודתנו מתרכזת בכתב יד בכרך 62, 2, בו נמצאים קטעי הפירוש על מסכת ברכות של תלמיד הרשב"א. בכרך זה נמצאים גם קטעים מספר תורת הבית הקצר של רשב"א, ואף על פי שהדבר יכול להיות מקרי, יש רגליים להשערה שהם יצאו מאותו בית מדרש.

בכתבי יד מימי הביניים מצויה התחברות מאוחרת (לקט) של כתבי יד שונים כסוג של 'קובץ', כשבעל כתבי היד כורך יחדיו מספר חיבורים שנכתבו על ידי סופרים שונים (ויתכן שחיו בתקופות שונות). קובץ כזה נקרא: 'קודקס מורכב'³⁰ או secondary miscellany על ידי חוקרי הקובץ הכללי של ימי הביניים.³¹ בקבצים אלה ידוע לנו בבירור שבעל כתבי היד

26 אולי קטעי מסכת קידושין שייכים לשני כתבי יד של קבצי תוספות שונים. אם כן, יש קטעים מארבעה כתבי יד בכרך זה.

27 פראני, גירונה, נספח III.

28 לדוגמה, ברשימה של גוטירט ודולאדר, ספריות, היו ארבע ספריות שכללו כתב יד של מסכת יבמות. נראה ששלוש מהן כללו לפחות פירוש אחד למסכת. ראה שם, עמ' 47-48, ריכוז גבוה של יותר מ-11 ספרי רי"ף ורמב"ם מתוך 38 ספרי ר' יוסף בן דוד. לא רשום שם אם פירושים אלה הם פירושים לתלמוד או לרי"ף, רק שיש פירוש למסכת פלונית.

29 הנוסח הזה לדפוסים כמעט אות באות, אבל ראה חידושי הר"ן למסכת נדה יג ע"ב, עמ' לח: 'אלא לומר כל שראוי לב"ד לנדותיו'. ובהערה 18: 'תיבת: כל, מיותרת'. אכן, מילת 'כל' לא נמצאת בכתב היד.

30 בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 379. לדוגמה: כתבי היד וטיקן 109, וטיקן 402, ניו יורק בהמ"ל 4433, פריס 1408.

31 דינקווה-ברון, קבצים, עמ' 21; כהן, רגנסברג, עמ' 40; ראה דברי העורך, שם במבוא, עמ' 12. טיילור, מצבים טקסטואליים, עמ' 84, טוען שקובץ אחד המכיל חיבורים בנושאים שונים הנעתקים על ידי

קיבץ אותם בכוונה,³² אבל בכריכות גירונה אין לנו ידיעה ברורה על היחס בין החיבורים הנמצאים בכריכה אחת. ניתן לדמות את הסדר של חלק מן החיבורים בכריכות למדפים בבית המדרש, בהם נמצאים ספרים העומדים כל אחד בפני עצמו. לעתים קרובות הכורך עושה 'לקט' מן הדפים המונחים על 'המדף' שלפניו לפי צרכי מלאכתו.

בארכיון העירוני כל דף ממוספר לפי הסדר שצולם. לא ברור מאלו כריכות באו הדפים. מידע זה שמור בארכיון. אשר לארכיון הכנסייה, קורטז דן בקטעים של כל חיבור אבל לא הזכיר מאיזה ספר הוצאו הדפים או איזה חיבורים בקטלוג שלו הוצאו ביחד. בארכיון ההיסטורי החוקרים שהוציאו את הדפים מן הכריכות רשמו את פרטי המידע על הכריכות שפתחו ואת כתבי היד הנכללים בכל כרך וסדרן בכרך. הם ציינו את צורת הופעת הדפים בתוך הכריכה, אם בצד ימין של הספר, בצד שמאל או באמצע דהיינו בשידרת הכריכה.³³ בארכיון זה כל הספרים נכתבו על ידי נוטריונים ששמותיהם ידועים. הם גם רשמו הרבה פרטים על עסקאות שונות, לכן קל להבחין בתאריך הספר עצמו. תאריך זה משמש לסוף זמן (terminus ante quem) להכללת הקטעים לכריכה, שבאופן טבעי נסמכה לספר עצמו. לא נמצאה אפילו דוגמה אחת שבה ניתן לטעון בסבירות שספר באוסף זה נכרך זמן רב לאחר כתיבת פנים הספר על ידי הנוטריון.

לסיכום, בכריכות גירונה נמצאים קטעי כתבי יד רבים של הספרות התלמודית, בפרט פרשנות התלמוד של רבני קטלוניה. למרות החסרון שכתבי היד כוללים חיבורים קטועים ודפים פגומים, יש תועלת במציאתם בכריכות, שכן היא מוסיפה ידע על כל הקטעים באותו כרך לגבי תאריך קיבוץ הקטעים בכרך ולקשרים ספרותיים בין החיבורים.

כתבי יד הקשורים למסכת ברכות בכריכות ספרים בספריות גירונה

להלן נתאר בקצרה את כל הקטעים השייכים למסכת ברכות המצויים בכריכות ספרים בספריות השונות בגירונה. התיאור יכלול את הקטעים העבריים שהוצאו מכל כרך וכרך, אך לא פנקסים ושטרות וקטעים לטיניים. מצאנו קטעים משני כתבי יד של תלמוד בבלי למסכת ברכות, חמשה פירושים למסכת וספר הלכה אחד. להשוואה, ברשימה של הספרים התלמודיים שהוחרמו בעיר Jaca בארארגון בסוף שנת 1415, יש 16 כתבי יד של תלמוד בבלי מסכת ברכות ו-17 פירושים למסכת, אחד מהם של רש"י ושניים של תוספות.³⁴

ספרים שונים מאורגן לפי עניין על ידי מפעל אחד של סופרים, ואינו 'just a later amalgamation of independent booklets'.

32 שפרס, וויסבדן, עמ' 225, עומד על הקושי להחליט אם קובץ היה מאורגן לפי עניין או במקרה. ראה טיילור, שם.

33 ראה להלן, הערה 47.

34 גוטוירט ודולאדר, ספריות.

1. תלמוד בבלי למסכת ברכות, דפים לח ע"ב – לט ע"א, הארכיון ההיסטורי 77-7. דף קלף בתוך ספר נוטריון כרוך סביב מחברת פנימית. כתב ספרדי מרובע.

2. תלמוד בבלי למסכת ברכות, דפים כח ע"ב-ל ע"א, נב ע"ב-נג ע"ב, הארכיון ההיסטורי, Hospici 67, דפים 9, 15, 18, 20, כתב ספרדי מרובע. בקטלוג של זוסמן רשום בשני ערכים כשני כתבי יד: 7971 ו-7977, ורשום שמקום כתב יד 7977 אינו ידוע. לפי הרשום שם 7971 כולל את דף 15, ו-7977 כולל שני דפים. אבל ברור ששני ערכים אלה מתייחסים לארבעה דפים שהוצאו מכרך זה, ששרדו מכתב יד אחד. דפים 15 ו-20 מחוברים וכוללים את מסכת ברכות דפים כח ע"ב – ל ע"א. דפים 9 ו-18 גם מחוברים והם כוללים את דפים נב ע"ב – נג ע"ב. בדף 18 ע"א יש הגהות בשוליים בכתב מרובע שנראים כאותו יד שעשתה תיקונים בין השורות בדף 9 ע"א. בשאר הדפים יש תיקונים בין השורות ובגליון בכתובה ספרדית רהוטה מסופר אחר.³⁵ בדף 9 רוב השורה הראשונה קטועה בשני הצדדים.

הכרך כולל גם קטעים מפירוש רד"ק לספר תהילים (א, ג – ב, ב; ד, ו – ה, ו), מדרש ויקרא רבה לפרשת צו, קטעים דקים שנחתכו מספר מסורה (ספר ירמיה),³⁶ קינות,³⁷ והלכות רי"ף למסכת שבת דפים יג-יד בדפי הרי"ף (כולל הקבלה לתלמוד בבלי ערכין טו ע"ב – טז ע"א). כרך זה הוא מהמאוחרים בארכיון שכולל כתבי יד עבריים. הספר מכיל רשימות משנת 1498.

3. פירוש רש"י למסכת ברכות, הארכיון ההיסטורי 81-2 ו-XIV.³⁸ שמונה וחצי גליונות כמעט שלמים וקרעים קטנים שנפרדו מאותם דפים, סך הכל כוללים כשליש הפירוש בסוף המסכת. זו הכמות הגדולה של דפים ששרדו בכריכות גירונה מכתב יד אחד של חיבור. כרך 81-2 משנת 1400-1401 כולל קטעים של: בבלי מסכת בבא קמא, חיבור לא מזוהה, דרשה שמצטטת מדרש משלי סימן ח, רי"ף למסכת יבמות ומדרש איוב. כרך XIV כולל קטעים של תלמוד בבלי למסכת בבא קמא המצורפים לקטעים הנ"ל בכרך 81-2 ופירוש לרי"ף על מסכת ראש השנה.³⁹ יש שני חיבורים משותפים לשתי כריכות אלה: בבלי בבא קמא ופירוש רש"י למסכת ברכות. נראה ששתי הכריכות נחתכו מטבלה אחת. ברם, יש הרבה דפים שלא

35 השווה דפים של תלמוד מסכת שבת בארכיון ההיסטורי 260-1, שגם להם יש הגהות משני סופרים. שם כתיבה אחת ספרדית והשנייה אשכנזית.

36 על קלף עם שירטוט, שם השם מסומן בשלש יודין, מנוקד עם טעמים על ידי סופר אחר. ספרי תנ"ך נדירים מאוד בכריכות גירונה, ראה להלן עמ' 14-19.

37 מתוכם: אש תוקד בקרבי (דודסון, אוצר השירה והפיוט 7736), יונה מהלך מקוננת (2039), יום חובי ענה בי (1754, ר' יהודה הלוי), שובבה לא שבה (483, ר' שלמה גירונדי), שכינה צועקת ברע (1167), ציון הלא תשאלי (292, ר' יהודה הלוי), זכור ה' ליהודה ואפרים (96).

38 בארכיון שינו מן הסדר הרגיל ורשמו את מספר הכרך במספר לטיני מפני שלא ידוע מי חיבר את הספר עצמו ואין לו תאריך. כאן הצירוף בין התוכן של שני הכרכים מוסיף מידע על התאריך הסופי של ספר XIV.

39 ראה שבט, הריטב"א.

משותפים לשני הכרכים ולכן יתכן שבעל המלאכה הכין שתי טבלאות שונות ולקח רק חלק מן החומר לשתי הטבלאות ממקור משותף של ניירות.

4. פירוש ר' אהרן הלוי לרי"ף למסכת ברכות, הארכיון ההיסטורי 2-71 דפים 1-3, והארכיון העירוני 26. כתב ספרדי רהוט. החיבור מצוטט פעם אחת בפירוש תלמיד רשב"א. הקטע בארכיון העירוני הוא גליון שלם שדף אחד ממנו ריק והדף השני מתחיל בהתחלת הפירוש למסכת ברכות. א' הורביץ פירסם דף זה עם הערות ומבוא קצר.⁴⁰ יש לצרף שלושה גליונות מן הארכיון ההיסטורי 2-71 לקטעים אלה, שכולם שרדו מכתב יד אחד. עמוד אחד של כל גליון הוא שלם והצד השני פגום מאמצע העמוד עד לצד, כך שניתן לקרוא רק צד אחד של עמודים אלה. יש 26 שורות בכל העמודים ויש הגהות עם כתב דומה מאוד בקטעים משני הארכיונים.⁴¹ הדף בארכיון העירוני מכיל פירוש לדפים ב ע"א – ד ע"ב של התלמוד. הקטעים בארכיון ההיסטורי כוללים בצד השלם: דפים טז ע"א – טז ע"ב, ודפים יח ע"א – כ ע"ב. הצד הקטוע ממשיך משם בלי דילוג שהוא גליון האמצעי של המחברת, וכולל דפים כ ע"ב – כא ע"ב, כב ע"א – כב ע"ב.

נראה שרוב החלקים הפגומים ניתנים לשחזור על ידי השוואה עם הנוסח בכתב יד מינכן 237, עליו התבססו הדפוסים.⁴² לפי הורביץ, כתב יד גירונה מייצג את מהדורת רא"ה עצמו, ומעתיק מאוחר השלים את טקסט הרי"ף ופירושים מגליון הרי"ף. אם כן, כתב יד גירונה חשוב מאוד מאחר ורק באמצעותו ניתן לעשות בירור בין דברי רא"ה ובין התוספות. הורביץ הציע אפשרות אחרת, לפיה כתב יד גירונה מייצג מהדורה קמא של פירוש רא"ה וכתב יד מינכן 237 מייצג מהדורה בתרא שרא"ה עצמו טיפח.⁴³ לפי הצעה זו יתכן שהקדמת רא"ה המיוחדת לפירוש זה נכתבה למהדורה בתרא דווקא ואכן מהדורה זו מתאימה יותר לרעיון החינוכי שרא"ה מפרט בהקדמה.⁴⁴ מהדורה קמא היא פירוש לרי"ף אבל מהדורה בתרא נראת כחיבור בפני עצמו.⁴⁵ וראה עוד להלן בסוף התיאור של הפירוש לא מזוהה למסכת

40 חידושי הרא"ה למסכת ברכות מגירונה.

41 מ' בית-אריה הראה לי עוד סימנים לייחס קטעים אלה לאותו סופר, כגון בשוטת הסופר לשמור על סוף השורות; ראה בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 372-379.

42 כתב יד מינכן 237 הוא כתב יד מפרובנס שכולל גם את פירוש רא"ה לתענית, קצת תשובות גאונים ושו"ת מן השמים. לפי פ' רוט, שו"ת מן השמים, נוסח זה של שו"ת מן השמים דומה לנוסח שנמצא בגירונה בארכיון ההיסטורי 17, 11. גם בקטעים אלה של שו"ת מן השמים וגם בכתב יד מינכן 237 הוסיפו ליקוטים מן התלמוד ירושלמי בכתב היד. ראה רוט, שם, עמ' 558-559, 562.

43 חידושי הרא"ה גירונה, עמ' י.

44 בהקדמה זו רא"ה כתב שהוא חיבר את הפירוש עבור ר' יהושע אחיינו, בנו של רבו, אחיו הגדול, ר' פנחס הלוי. לדעת י"מ תא-שמע, ר' פנחס הוא מחבר ספר החינוך ו'בני הנער' המוזכר בהקדמה שם הוא ר' יהושע. ראה תא-שמע, ספר החינוך. בין הצרות שנפלו על ר' יהושע המפורטות בהקדמת רא"ה נמנה 'והצילו מן המים הזדונים'. זה רמז גלוי להטבלה לשם נצרות.

45 בכתב יד מינכן 237 הפירוש מכונה 'ספר נזר הקודש' בדף השער. אבל בשער זה כתוב שרא"ה הוא נכד של ר' יצחק אלפסי ולכן קשה לסמוך עליו. נראה ברור שזה ט"ס וצריך להיות: 'נכד ר' זרחיה הלוי'. יתכן

ברכות (פריט 7).

קטע 26, המכיל את דף הראשון של פירוש רא"ה, הוצא מספר נוטריון שנכתב בשנת 1380. בכרך זה נמצא דף של חידושי הרמב"ן למסכת חולין והרבה דפים מכתב יד של ספר רפואה. הכרך של הארכיון ההיסטורי 71, 2, משנת 1397-1398, מכיל את שאר דפי פירוש רא"ה. בתוך כרך זה יש דף של חידושי הרמב"ן למסכת כתובות⁴⁶ וקטע של מדרש תנחומא לפרשת שופטים. הדף הראשון של החיבור שנמצא בכרך שבארכיון העירוני נכרך בשנת 1380, כשמונה עשרה שנים לפני ששאר הדפים נכרכו בשנת 1398.

5. חידושי הרשב"א למסכת ברכות, הארכיון ההיסטורי 278, 1, קטע 4 מהצד האחורי של הכרך⁴⁷ מכיל דף קטוע השייך לדף ג ע"א – ג ע"ב המודפס. הדף קטוע בצדו קרוב לגליון אבל הרוב קריא וברור, 20 שורות. הטקסט כמעט זהה למהדורת ברונר שיצאה לאור על פי כתב יד וטיקן 555.

בצד האחורי הזה של הכרך יש שני דפי פיוטים לפרשת זכור, רובם של ר' יהודה הלוי.⁴⁸ הצד הקדמי של הכרך מכיל שטרות ופנקסים.

6. פירוש תלמיד רשב"א למסכת ברכות, פרק ששי, הארכיון ההיסטורי, 62-2. ראה להלן, פרק שני.

7. פירוש לא ידוע למסכת ברכות, הארכיון הכנסייה, קטע תלמודי V (=5) בקטלוג של קורטז. 3 גליונות, סך הכל 12 עמודים קרועים. הצילומים שבמכון לתצלומי כתבי יד קשים מאוד לקריאה. כתב היד מתואר אצל קורטז, קטלוג I, עמ' 36-40; הנ"ל, קטלוג III, עמ' 42-43. הפירוש הוא מדף ב ע"ב עד דף יא ע"ב עם דילוגים. קורטז סידר את דפי המחברת לפי הסדר ותיאר כל עמוד בנפרד עם לשונות ושמות שהוא פענח, כגון: ר' אלפסי, ר' יעקב ז"ל, ראב"ד ורב ברצלוני ז"ל (=ר' יהודה ברזילאי, בעל ספר העתים).⁴⁹ ניתן להוסיף: רש"י וראב"י. ר' יעקב ז"ל מוזכר בדף 2 ע"א: "שאין הבור מתמלא מחוליאיתו... ומאי דמק<שה>

שר' אשר בן יחיאל (רא"ש) לקח רעיון זה מן רא"ה, לייסד את פסקיו על דברי הרי"ף בשלמותם.

46 ראה חידושי הרמב"ן לכתובות, עמ' 50, על ענפי הנוסח של פירוש זה.

47 יש כרכים בגירונה שנעשו במקשה אחת של טבלה שמכסה את כל הספר. כרך 62, 2, המכיל את פירוש תלמיד רשב"א הוא מסוג זה. אבל בכרך זה הכורכים חתכו שלוש חתיכות של טבלה: אחת לצד קדמי, אחת לצד האחורי, ואחת ארוכה וצרה לשדרה. בכרכים כאלה רשום בסיגנטורה של כל קטע מאיזה חלק של הכריכה הוא יצא. יש כרכים כאלה ששני הצדדים העיקריים כוללים אותם כתבי יד, ויש שאין קשר בין תוכן שני הצדדים.

48 'נשמת ידועי חליים', 'יקרו חסדיך', 'אגגי הנותן רוזנים', ראה אצל שירי הקודש, עמ' 250-255. גם 'ישרה מעגלי צור', אהבה של לוי בן יעקב אלתיבאן (דודסון 4251; אהל דוד, עמ' 467) ועוד.

49 צורת השם 'הרב ברצלוני' רווחת אצל חכמי פרובנס. חכמי קטלוניה העדיפו את הצורה הערבית: 'הרב אלברצלוני'.

עליה רבי יעקב ז"ל לא קשיא מידי... מדובר ברבנו יעקב תם.⁵⁰ חלק זה של התלמוד לא נמצא ברי"ף ולכן ברור שקטעים אלה מכילים פירוש לתלמוד.

8. ספר אבודרהם, מהלכות ברכת המצות והמשפטים, הארכיון ההיסטורי 1-98. קטע 3 הוא גליון אמצעי של המחברת, לכן כל הטקסט רצוף. הדף כמעט שלם, קטוע מן הראש ובצד אחד. כתב ספרדי רהוט. הנוסח כמעט זהה למהדורת ורטהיימר.

מכרך 1-98, משנת 1371, הוצאו גם קטעים מפירוש רשב"ם לב"ב לדפים ל-לא, חידושי הר"ן למסכת חולין דף יד,⁵¹ פירוש לא מזוהה על מסכת כתובות, פיוטים משני סידורים שונים, אחד הוא סליחה של 'אברהם חזן'⁵² והשני הוא שיר לחתן וכלה, וכתבי רפואה.⁵³

כורכי כתבי היד העבריים

ש' עמנואל כתב מאמר על גניזת אירופה ובסעיף זה נתבסס על הרבה מקורות שהוא הביא. לדעתו נוצרים כרכו כתבי יד עבריים בספרד; לדבריו: 'כמות קטנה יחסית של קטעים התגלתה גם בארכיוני ספרד ופורטוגל, והם הגיעו בוודאי לידי הנוטריונים לאחר הגירוש'.⁵⁴ דברים אלו נכתבו לפני פירסום כתבי היד מכריכות הארכיון ההיסטורי בגירונה. גם כיום ידועה בספרד רק 'כמות קטנה יחסית' לעומת אלפי כתבי היד מאיטליה, גרמניה ואוסטריה. ברם, אי אפשר לומר היום שכתבי יד אלה הגיעו לנוטריונים אחרי הגירוש. התופעה כבר מתועדת בשנת 1330 ומסתיימת שנים ספורות אחרי הגירוש.⁵⁵ מה שהביא את עמנואל למסקנה שאחרי הגירוש נוצרים כרכו את כל כתבי יד העבריים הנמצאים בספרד 'בוודאי', הוא ההנחה שהיהודים נזהרו מלהשתמש בכתבים קדושים אלה מפני סיבות הלכתיות. הנחה זו בולטת בניסוח השאלה על כלל אירופה: 'כיצד הגיעו מאות ואלפי כתבי היד העבריים לידיהם של הכורכים הנוצרים?'⁵⁶ אבל יש שאלה קודמת לשאלה זו: 'מי כרך כתבי יד עבריים בימי הביניים - יהודים או נוצרים?' בשאלה זו עסקו חוקרים אחרים בקשר

50 יש מקבילות בתוספות ר"י שירליאון, ג ע"ב ד"ה 'ואין הבור', ובספר הישר, סימן תיט.

51 התאריך של הכרך הוא סמוך לשנת פטירת ר' נסים גירונדי המשווערת. לכן ברור שכתב יד זה נעתק בחייו.

52 רק סוף הפיוט שרד. מחברו קבע את שמו באקרוסטיכון: '<...> אצל י"ד דודסון, אוצר השירה והפיוט, ד, עמ' 355, יש שבעה ערכים השייכים ללפחות חמישה פייטנים שנושאים שם זה, אחד מהם 'אברהם חזן גירונדי'. כנראה פיוט זה לא רשום באוצר השירה והפיוט. תודתי לאברהם לוי על הערותיו מאירות העיניים.

53 לפי מילאס ובאטל, מלאי, רוב הספריות בגירונה כללו ספרי תפילות, מחזורים או סליחות. 2 ספריות מתוך 19 כללו ספרי רפואה.

54 עמנואל, גניזת אירופה, עמ' 9, הערה 11.

55 פראני, גירונה, עמ' 139. לכן, אין להתאים את התיאוריה הזאת להפרעות אחרות שקדמו לגירוש הסופי, כי אין שום תיעוד לקשר בין הפרעות הגדולות של 1391 או אחרות ובין תופעת כתבי היד בכרכים.

56 עמנואל שם, עמ' 10.

לגירונה.

לפי ראמון אלבריק אי-פוגוירס, יהודים בגירונה כרכו בעצמם תוך שימוש חוזר את כתבי היד שבידם בתוספת לניירות של נוצרים.⁵⁷ כסימוכין למסקנה זו הוא מביא כדוגמא שני יהודים שכרכו את רוב הספרים בתקופותיהם במאה ה-15.⁵⁸ היהודי אברהם ויוס כרך את שני ספרים המפוארים והמפורסמים בארכיון העירוני, המכונים 'הספר הירוק' ו'הספר האדום'. לפי אלבריק היות ובסוף המאה ה-15 יהודים הצטיינו בכריכת ספרים בגירונה ואין לנו עדות על גויים העוסקים בכריכת ספרים, יש להניח שגם במאה ה-14 יהודים כרכו את רוב הספרים והם עצמם כללו את כתבי היד העבריים שלהם. מ' פראני מפקפק במסקנה זו ודורש הוכחות חזקות יותר כיוון ששימוש בכתבי קודש, אפילו כתבים של הלכה ופירושים, נוגד להלכה. לדעתו, אם אכן היהודים כרכו את כתבי היד, היתה תופעה של זלזול בהלכות גניזה במשך דורות בקהילה המפוארת של גירונה, וזה חידוש גדול.⁵⁹

להלן נדון בתעודות המחזקות את ההשערה של אלבריק שיהודים כרכו את הספרים בגירונה. לפי התיאוריה שיהודי גירונה התפרנסו ממלאכה אסורה מדור לדור, בלי פוצה פה ומוחה, עלינו לדון בשאלה הלכתית היסטורית. האם לדעת רבני קטלוניה מותר ליהודי להדביק, לחתוך ולכרוך כתבי יד שתוכנם קודש?

אין ספק שיהודים כרכו ספרים בגירונה במאות 14-15. יהודי קטלוניה הצטיינו במלאכה זו.⁶⁰ ברם, אין תיעוד שנוצרים כרכו ניירות של כתבי יד עבריים בתוך ספרים בגירונה. יתרה מזו, בתחילת המאה ה-14 באירופה הצפונית עדיין לא השתמשו בנייר לחומר כתיבה.⁶¹ בקטלוניה הנוצרית יהודים היו הראשונים לספק נייר למלכות ולסופריה. במאה ה-12, פדרו, ראש מנזר קלוני בצרפת, גינה את הנייר החדש:

בשמים האל קורא את התלמוד, כך אומר היהודי. אבל איזה סוג ספר הוא זה? נראה כמו כל הספרים שאנחנו קוראים כל יום... אך אלו עשויים מסמרטוטים בלויים או דברים יותר גרועים וכתוב עליהם בדיו הספוג בריח נוצות או קני אגם.⁶²

הנייר החדש היה קשור לעולם המוסלמי וליהודים, לכן חלק של הכנסייה נמנע מלהשתמש בנייר במקום בקלף המסורתי. סוחרים יהודים סיפקו את הנייר למלכות, לכמרים, לסופרים ולנוטריונים. היהודים מכרו את הנייר במחברות לסופרים ואחר כך יהודים כרכו את

57 אלבריק, גיוריה, עמ' 116.

58 לפי אלבריק, יהודי בשם יצחק מיימו כרך את רוב הספרים בשנים 1435-1449, ואברהם ויוס כרך את רוב הספרים בשנים 1472-1488. ראה הלפרין, המסורה המעוטרת, עמ' 343, הערות 28, 29.

59 פראני, גירונה, עמ' 143-144.

60 ואלאס, נייר, עמ' 17. ראה בער, ספרד, חלק 1, עמ' 426, הערה 19; בער, ספרד, חלק 2, עמ' 37.

61 הנייר המוזכר במשנה ובספרות התלמודית הוא מה שמכונה היום 'פפיר'. השתמשו בחומר זה לכתיבת מסמכים, אבל נדיר מאוד למצא ספרים שלמים שנכתבו על חומר שביר זה.

62 ואלאס, נייר, עמ' 5-6.

הזכרנו שבארכיון הכנסייה נמצאים כתבי יד עבריים בתוך כריכות של ספרי הכנסייה, ביניהם כתבי קודש נוצריים. יהודים לא נמנעו מלכרוך ספרים אלה.⁶⁴ בשנת 1415 האנטי-אפיפיור בנדיקט השלושה-עשר אסר על יהודים לכרוך ספרים נוצריים שבהם נזכרים ישו או אמו בגוף הספר.⁶⁵ הרבה ספרים בארכיון הכנסייה היום הם מסוג זה, בניגוד לספרי חול של נוטריונים הנמצאים בארכיון ההיסטורי ובארכיון העירוני בגירונה.

בין שלשת הארכיונים בגירונה רק בארכיון הכנסייה בגירונה יש כריכות של תנ"ך על קלף (לא בטבלאות של ניירות מודבקים). אין לנו עדות שיהודים כרכו עם חומר של כתבי קודש ממש (תנ"ך על קלף) ולכן נראה שהם נכרכו על ידי גויים או מומרים. משמע מכך שיהודים לא נמנעו מלכרוך ספרים אלה. סביר להניח שיהודים כרכו ספרים אלה עם טבלאות העשויות מתערובת של כתבי יד עבריים ואחרים, אבל לא עם קלף של תנ"ך.

אחרי הפרעות נגד היהודים בספרד בשנת 1391 עברו פליטים ליוון, הרבה מהם מקטלוניה.⁶⁶ בנוסף, נתקלו שם גם הרבה יהודים מגורשי ספרד, פורטוגל, פרובנס ועוד. בכלל גולים אלה נמנה ר' יוסף קארו, מחבר הבית יוסף ושולחן ערוך. בן דורו הצעיר ממנו בירושלים של הבלקנים, היה ר' שמואל די מדינה, רשד"ם. הוא הקים ישיבה גדולה בשאלוניקי והיה רב של רוב הקהילות הספרדיות. רשד"ם ענה למאות שאלות של יהודי הבלקנים ואיטליה. בתשובה אחת, או ליתר דיוק בחוות דעת עצמאית, הוא קרא תיגר על מדפיסי הספרים היהודים בשאלוניקי על שימושם בדפי ספרי קודש לצורך כריכת ספרים חדשים. אצטט את ראשית דבריו במלואם מפני חשיבותם ההלכתית ומפני התיאור הטכני המפורט של הכנת הכריכות:⁶⁷

להיות המנהג פה שאלוניקי בין הקושרים קושרי ספרים לעשות טבלה ומשיירי דפים ועלים הנשארים ממלאכת הדפוס, הן מאותם שהם פירוש ומדרשות גם מאותם שהם מתורה נביאים וכתובים, ועושים בזה האופן, מדבקים עלה בעלה על ידי

63 ואלאס, נייר, עמ' 17; ראה לעיל הערה 55 והמקורות אצל הלפרין (לעיל הערה 58).

64 שצמילר, חילופי תרבות, עמ' 150-151.

65 בער, אראגון, עמ' 165. אנטי-אפיפיור הוא קרדינאל הטוען להיותו האפיפיור החוקי עם תמיכת פלג של קרדינלים, כנגד האפיפיור המוכר על ידי רוב הכנסייה הקתולית.

66 הקר, יוצאי ספרד, עמ' 460, 464. על השתמשות גולי ספרד במלאכת הדפוס ראה בן-אליהו, החשיבה המשפטית, עמ' 25-26. לפי בונפיל, ספרדים ופורטוגלים, עמ' 545-546, חלק מפליטים אלה עברו תקופת ביניים באיטליה. בן-נאה, הסולתנים, עמ' 422-425, מזכיר את נוסח התפילה הקטלאני שהתקיים בשאלוניקי והוא גם מפקפק בהסכמת החוקרים ש'ספרדית' (Castellano) היא הניב הדומיננטי בשפת הלאדינו של יוצאי ספרד (ולא קטלאנית וניבים אחרים). ראה גם להמן, עין יעקב, עמ' 42-46, ובן-מאיר וכרם, שלוניקה, עמ' 700.

67 שו"ת רשד"ם, יורה דעה, סימן קפד.

אינגרודו⁶⁸ עד שנעשה כדמות טבלה גסה, אחר כך משימים טבלה זו למשמרת הספרים הנקשרים, וכפי הנראה מאבדים אותם בידים על ידי האינגרודו⁶⁹, ולא זאת בלבד עושים אלא שאלו הטבלאות חותכים אותם לחתיכות קטנות למשמרת ספרים קטנים, ומשליכים מאותם חתיכות דקות שעושים כדי להשוות הטבלה אל הספר לאיבוד ונרמסים ברגלים, והאמת כי דבר זה נפלא בעיני ההמון, גם בעיני אני הדיוט יפלא, ולא היה לי פה לדבר כי היו נתלים באילן גדול עד שהוקשה בעיני כל כך כי לא יכולתי להתאפק ויפג לבי כי לא האמנתי להם, ונתתי אל לבי לחפש כפי השגת ידי לראות אם אמצא לזה דבר שיש בו ממש שיהיה ראוי לסמוך עליו. וכפי מה שאני רואה טעות גמור הוא ואיני מאמין ח"ו יצא⁷⁰ מפי שום אדם גדול התר כל כך כמו שהם נוהגים, וראוי לומר תחלה לכל הפחות כפי הסברא מאי זה טעם היה נראה להתיר, עד שכפי הנראה היה אפשר לומר ארבע טענות, ואלו הם, אחד מצד חומר הכתיבה, כי בכל כתב הקדש כגון ספרים תפלין ומזוזות צריך כתיבה ולא חקיקה, ואפילו גבי גט משום דכתיב וכתב, ילפינן ולא וחקק, והדפוס אינה כתיבה כלל אלא חקיקה א"כ כו'. ב' מצד הצורה, והוא דכתבי הקדש הנזכרין בעינן שצורת הכתבה תהיה תמה וכמו שלמדו מוכתבתם וכאן בני"ד יש הרבה אותיות מעורות זו בזו וא"כ כו'. ג' מצד הנושא שהוא הנייר, כי כל כתבי הקדש הם או בגויל או בקלף או בדוכסוסטוס ופשיטא דבנייר הם פסולים. עוד טענה ד' שאיפשר לקרות אותה סבה תכליתית, היא שכל כתבי הקדש הנזכרין צריכי כתיבה לשמה ואם כתב אחד מכתבי הקדש שלא לשמה הם פסולים. אם כן נראה שמכל אלו הטענות נראה להם לנוהגים היתר ולכן נהגו כן. אמנם נראה לעניות דעתי שאין בכל אלה הטענות טעם מספיק לומר דלא בעו גניזה וכל שכן שלא יספיקו לומר שמותר לאבדם בידים...

מנהג מדפיסי הספרים בשאלוניקי לכריכת ספרים נראה זהה למנהג בגירונה. המדפיסים בשאלוניקי באותה תקופה היו יהודים מספרד או מאיטליה. באיטליה אין עדות שכרכו ספרים עם טבלאות עשויות כתבי יד מנייר. גם חומר הדבק שבו מדביקים את הניירות נקרא בשם ספרדי, 'אינגרודו'. לכן, מסתבר שמנהג זה עבר מספרד לשאלוניקי. אם היהודים כרכו את הספרים בגירונה, כפי שטען אלבריק, רשד"ם מתאר כאן מנהג המתועד כבר משנת 1330, יותר ממאה וארבעים שנה לפני ראשית הדפסת הספרים בספרד. למרות התנגדות רשד"ם, מדפיסי שאלוניקי המשיכו לכוון עם ניירות אלה.⁷¹

רשד"ם דן בסיבות שעליהן סמכו המדפיסים ומנה ארבעה טעמים שלפיהם לא יחול החיוב

68 engrudo בספרדית, דבק העשוי מקמח ומים.

69 יש לפקפק בטעם זה, שהרי כיום אנחנו פותחים כריכות כאלו וקוראים את כתבי היד. ואולי הדבק נשאר על הכתב ואינו מאבד את הכתב בכלל. רשד"ם עצמו הסתפק וכתב 'וכפי הנראה...'. אולי מפני ספק זה הוסיף עוד טעם לאיסור בהמשך. אכן, אם חותכים אותם, ברור שמאבדים את הניירות.

70 נראה שצריך להיות: 'שיצא'.

71 אסף, באהלי יעקב, עמ' 22-23.

לגנוז כתבי קודש של דפי הדפוס. הטעם הראשון האומר שהאיסור חל רק על כתבים הכתובים ביד ולא בדפוס, אינו שייך לעניין כתבי היד בגירונה. נשארו שלשה טעמים להתיר, ולכל אחד מהם יש כוח לפטור את כתבי יד גירונה מחיוב גניזה: 1. אין כתיבה תמה של כתבי הקודש, שרואים בה כל אות ואות בנפרד. המודל לקיצורים בדפוסים קדומים אלה היה כתבי יד, וכן גם בכתב הרהוט הספרדי שמאפיין את כתבי יד גירונה קיצרו הרבה מילים, נקטו ראשי תיבות והרבו להשתמש עם ליטורגיות (משלבי אותיות) שכולם פוסלים את כתבי הקודש. 2. כתיבה על נייר פסולה בכתבי הקודש. כתבי יד על קלף נדירים מאוד בגירונה. כמעט כל הכריכות עשויות מטבלאות נייר, כמתואר על ידי רשד"ם. 3. אין כאן כתיבה לשמה של כתבי הקודש. המחברים לא התכוונו לכתוב לשם כתבי הקודש. לכן הם פסולים ולא חל עליהם חיוב גניזה.

רשד"ם לא הסכים לאף אחת מן הטענות להצדיק את הנהגת המדפיסים. יתכן שהוא טרח למנותם מפני שמדפיסי שאלוניקי 'נתלו באילן גדול'. המדפיסים ספרו לו על היתר שהם קבלו מרב גדול. אותו רב כנראה לא נתן להם היתר בכתב כי במקרה כזה רשד"ם היה מתייחס אליו. מסתבר שבשעת כתיבת התשובה הרב נפטר כבר או עבר לארץ אחרת. יתכן שמדובר בר' יוסף קארו שהיה בשאלוניקי בשנים רצ"ג-רצ"ד.⁷² רשד"ם העריך את ר"י קארו, השתמש בספרו 'בית יוסף' ותמך בו במחלוקתו עם המבי"ט בצפת. עוד אפשרויות סבירות לזיהוי רב זה הם רבותיו של רשד"ם בשאלוניקי, ר' יוסף טאיטאצאק ור' לוי בן חביב. רשד"ם לא מקבל את עדות המדפיסים על פסק רבם הגדול, לכן הוא לא נוקבו בשם. הסברות שרשד"ם הציע תומכות בהשערה שיהודי גירונה לא ראו איסור בכריכת כתבי היד הנמצאים בכריכות. בפועל, ר' יוסף דוד, אב"ד שאלוניקי במאה ה-17, סמך על רשד"ם להתיר שימוש חוזר בדפים המודפסים באותיות כתב רש"י. לפי ר' יוסף דוד, רשד"ם אכן התנגד למתירים בדפים מלאים בראשי תיבות וקיצורים למרות שאין בהם 'כתיבה תמה', אבל הוא לא התנגד אלא לשימוש בדפים המודפסים באותיות כתב אשורי מרובע בלבד.⁷³

יש להוסיף עוד טעם להקל על אלו שרשד"ם מנה, טעם השייך לכתבי יד גירונה אבל לא לדפוס שאלוניקי. בגירונה הכתבים הינם רק פירושים, הלכות וברכות, אך בשאלוניקי רשד"ם מחה נגד שימוש בדפי התנ"ך עצמו, כפי שהוא מדגיש: 'גם מאותם שהם מתורה נביאים וכתובים...'. לא נראה שרשד"ם היה מתיר לכרוך עם דפים של מדרשים ופירושים, אבל לדעתו פשוט שדינם של דפי התנ"ך יותר חמור. המקור לחיוב גניזה הוא במשנה (שבת טז, א): 'כל כתבי הקודש מצילין אותן מפני הדליקה בין שקורין בהן ובין שאין קורין בהן ואף על פי שכתובים בכל לשון טעונים גניזה'. ההגדרה המדויקת לכתבי קודש אינה ברורה, אבל אין ספק שספרי תנ"ך הם 'כתבי הקודש'. בגירונה לא השתמשו בתנ"ך לעשיית

72 בניהו, יוסף בחירי, עמ' קנח.

73 שו"ת בית דוד, סימן קמה. בשו"ת זרע אמת, ב, סימן קלג, ר' ישמעאל כהן ממדינה תמה על ר' יוסף דוד וטען שרשד"ם אסר גם דפים המודפסים בכתב רש"י.

הכריכות.⁷⁴ אפשר שאי מציאת דפי תנ"ך בטבלאות נייר היא עניין טכני, מפני שלא נהגו לכתוב תנ"ך אלא על קלף. אבל הא בהא תליא: העובדה שלא כתבו תנ"ך אלא על קלף היא סימן לחשיבות קדושת התנ"ך ביחס לפירושים ועוד כתבים שכתבו על נייר.

אחר כך גם ר' משה בן חביב דן באותה שאלה והזכיר טעם זה להתיר כריכת כתבי היד כדי לדחות אותם. לדעה זו חיוב גניזה חל רק על ספרי תנ"ך ולא על כתבי תורה שבעל פה ופירושים. ר' משה פוסל טעם זה ולדעתו אין לחלק בין ספרי תנ"ך ובין כתבים אחרים שכולם קדושים. ר"מ חביב סמך על ראב"ד אשר חידש שאיסור תשמיש לפני ספרי תנ"ך חל גם על ספרי תלמוד.⁷⁵ חידוש זה בנוי על גרסה משנית,⁷⁶ אבל לפי הגרסא הרווחת לא מדובר בכל הספרים אלא בספר תורה ותפילין בלבד.⁷⁷ מציאות זו שנוקק ר"מ חביב לשאלה נוספת בנושא מוכיחה שבשאלוניקי לא כולם קבלו את דעת רשד"ם.⁷⁸ החולשה שנראית לנו בטענות המתנגדים למעשה המדפיסים הכורכים ואי קבלת טענות אלו אז בשאלוניקי מובילות להנחה שגם לפני תקופה זו יהודי קטלוניה במאות 14-15 לא ראו איסור להשתמש בכתבי יד תלמודיים לצורך כריכת ספרים.

יהודי תימן השתמשו בכתבי יד תלמודיים ובמשנה תורה לרמב"ם בכריכות ספריהם והמשיכו במנהג זה עד לעידן המודרני.⁷⁹ בתימן הדביקו וכרכו ניירות בסגנון דומה לנמצא בגירונה.⁸⁰ נראה שלדעתם כריכת כתבי יד אינה נכללת בגדר האיסור בדברי רמב"ם: 'וכל כתבי הקדש אפילו הלכות ואגדות אסור לזרקן',⁸¹ אלא כריכתם היא גניזתם. קהילת תימן ידועה כעדה השומרת על הלכה קדומה שלא התפתחה באותה מידה של קהילות אירופה. יש להבין את גישת ההחמרה של רשד"ם כתגובה להמצאת הדפוס שהובילה להגדלת כמות הניירות 'שאסור לזרקן' והרחיבה את גבולותיה לכלול גם דפים מספרי תנ"ך. גישה זו לא

74 יש דוגמה של תנ"ך על קלף בארכיון של הכנסייה המקוטלג אצל קורטז, קטלוג I. יש דוגמה של כריכה שנעשית מספר תורה בארכיון ההיסטורי בגירונה, אבל ספר זה הגיע לארכיון גירונה רק בשנים האחרונות מהכפר פראלאדה, ולא נכרך בגירונה. בכל אופן, כאן הנדון הוא טבלאות של נייר, לא קלף.

75 בעלי הנפש, שער הפרישה סימן ב, מובא בבית יוסף, אורח חיים, סימן רמ. ראה משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה י, ה.

76 גרסת השאלות לברכות כה ע"ב (פרשת בא שאילתא מה ד"ה 'שאילתא דאלו'): 'בית שיש בו ספרים אסור לשמש'.

77 גרסת כל כתבי היד והדפוסים, רי"ף, ר"ח ורמב"ם היא: 'בית שיש בו ספר תורה או תפילין אסור לשמש'.

78 ראה בתשובת ר' יוסף דוד הנ"ל. ועוד, לפי אסף, באהלי יוסף, עמ' 23: 'למעשה המשיכו כורכי שאלוניקי לעשות טבלאות כאלה גם בדורות הבאים, ובכריכות ספרים הבאות משאלוניקי מן המאה הי"ז ומי"ח אפשר למצוא אותם למכביר'.

79 בקטלוג הספרייה הלאומית נזכרים 51 כתבי יד תימניים שהוצאו מכריכות ספרים. נראה שזו רק טיפה מן הים של כתבי יד תימניים אלה הקיימים בעולם.

80 ראה עמנואל, גניזת אירופה, עמ' 11, הערה 16, והספרות המוזכרת שם.

81 הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה י, ה.

השפיעה על קהילות תימן או משום שמרנותם או משום שמלאכת הדפוס לא התחדשה בעולם המוסלמי עד לתקופה מאוחרת. נראה שדעת חכמי תימן תואמת לצד השואל בתשובת ר"מ חביב: 'או דלמא דלא מיתסר דלא גרע זה מגניזה שנקבים תחת הקרקע', וזו עמדת חכמי קטלוניה הראשונים.

כאמור לעיל, ש' עמנואל דן בשאלת מקור המוסר כתבי יד עבריים לכורכים נוצרים. עמנואל מוכיח שהיו חרמות שבהם נוצרים לקחו מן היהודים כתבי יד עבריים על קלף והשתמשו בהם כדי לכוון את ספריהם. לפי ק' סיראט יהודים גם מכרו את ספריהם הישנים לנוצרים.⁸² סיראט הוכיחה טענה זו על סמך קולופונים שבהם כתובים פרטי המכירות מן היהודים לנוצרים. במסקנתו עמנואל מציע פשרה כהסבר לתופעה: 'היהודים לא מכרו, כנראה, מרצונם את כתבי היד שברשותם לכורכי הספרים, ואלה השיגום בכח הזרוע'.⁸³ ברם, אין תיעוד להשערה זו. בכל אופן, העיקר אינו להכריע בשאלה זו אלא בשאלה של אלבריק ופראני: מי עשה את הטבלאות העשויות מניירות כתבי היד העבריים בגירונה? אם נלמד 'אחורה' ממנהג המדפיסים בתשובות רש"ם ור"מ חביב, מהנהגת עדות תימן לכוון כתבי יד, ואי הקפדה במכירת כתבי יד כאלו באירופה שהוכיחה סיראט, ישנה תמיכה משולשת לדעת אלבריק שיהודי גירונה כרכו את כתבי היד הללו.

בכרך 62, 2 שמכריכתו הוציאו את הפירוש שעליו נתמקד בעבודה זו, נמצא קטע 6 שכתוב בצדו האחד בלטינית עם תוספות רבות בעברית. הקטע בלטינית הוא מכתב ששלחו יהודי גירונה למלך אראגון. אם אכן יהודים כרכו כתבי יד אלה בגירונה, נצפה למצוא אחוזים גבוהים של כתבי יד יהודיים בכריכות ספרי גירונה, בעברית ובלטינית, מכתבים ומסמכים. קטעי הכריכות בלטינית טרם זכו למחקר.⁸⁴ אין לבסס תיאוריה על סמך עובדה אחת בלבד, אבל הממצא של קטע לטיני שנכתב על ידי יהודי גירונה כבר בתוך הקומץ הנבדק מחזק את ההשערה שיהודי גירונה כרכו כתבי יד אלה.

אם יהודי גירונה כרכו ספרים אלה, אז השם 'גניזה' מתאים, כי אותם סוגים של כתבי יד שבקהילות אחרות עברו לגניזה נמצאים כאן בכריכות, וזו היא גניזתם.⁸⁵ אך יהודים כשרים לא כרכו קטעים מספרי תנ"ך (ואולי גם משנה) מפני קדושתם אלא גזזו אותם בבתי גניזה, בקירות או בקברים. אפילו אם היו יהודים 'לא כשרים' מאמינים בני הקהילה, קשה לדמיין שהם חתכו והשתמשו בספרי תורה עצמו בצורה כזו. אם יש מקרים בודדים של קטעים של תנ"ך בכריכות, יש להניח שהם לא נכרכו על ידי יהודים מאמינים, אלא הם ככריכות הרבות באיטליה שנעשו על ידי כורכים נוצרים. אכן, כל קטעי תנ"ך בכריכות בגירונה נמצאים בארכיון הכנסייה, ולא בארכיון ההיסטורי והעירוני.

82 סיראט, מיחזור.

83 עמנואל שם, עמ' 12.

84 בלאסקו, קטעים, חקרה את כל הקטעים בכרך אחד (Gi 5, 136), אבל הוא כולל רק קטעים בעברית.

85 ראה דיון בהתאמת הכינוי 'גניזת אירופה' לכתבי יד אלה אצל עמנואל, גניזת אירופה, עמ' 12-13.

פרק שני

כתבי היד בכריכה 2-62 של הארכיון ההיסטורי בגירונה

כתב היד ההולך לפנינו אותר בכריכת ספר בארכיון ההיסטורי של גירונה שמוספר 2-62.¹ ספר נוטריוני זה מכיל רישומים מהשנים 1393-1395.² בתוך הכריכה נמצאו תשעה-עשר דפים, שלשה-עשר בעברית או בשילוב עברית וששה בלועזית. לפנינו עמדו הצילומים הכתובים בעברית או בשילוב עברית. רבים מדפים אלה שייכים לכתב יד של הספר תורת הבית הקצר לרשב"א. כל הדפים שולבו אלו באלו, תופעה שגרמה למקטלגים קושי בהבחנה ביניהם. אך ההבחנה בין שני כתבי יד אלה ברורה, שכן כתב היד של תורת הבית הקצר מכיל בערך 30 שורות לכל עמוד, ולא 25 שורות לעמוד כמצוי בחיבורנו. גם הנושא של כל חיבור שונה מזולתו, שכן פירוש זה עוסק בהלכות ברכות, בעוד תורת הבית כולל הלכות מ"יורה דעה'. ראייה נוספת מצויה, לדעתי, בעובדה כי שני כתבי יד אלה נכתבו על ידי סופרים שונים, אף על פי שסגנון כתיבתם דומה.³ לפי בדיקתי, דפים 1, 2, 4, 5, 7, 9, 12, 13, 14, של כריכה זו, מכילים קטעים מספר תורת הבית הקצר של הרשב"א, בעוד דפים 3, 10, 11, הם הפירוש של תלמיד הרשב"א על מסכת ברכות.

בתוך הכריכה נמצא גם דף קרוע בודד, מספר 6, הכתוב מצדו האחד לטינית בכתב גותי ומצדו השני עברית. נראה שהדף שימש לתרגול של יהודי שביקש לאמן עצמו בפענוח כתיבה לטינית גותית ובכתיבתה, שכן הוא העתיק כמה אותיות לטיניות, וכתב 'גירנה' בעברית על יד המילה 'Gerunde' במקור. הדף היווה קטע מעותק של מכתב בקשה מיהודי גירונה למלך להתערב בעניין משפטי. השמות של שני יהודים מפרנסי הקהילה באמצע המאה ה-14 מוזכרים במכתב,⁴ ולכן יש לשער שהנמען של המכתב הוא פדרו הרביעי, מלך אראגון. הצד העברי של כתב היד מלא תרגילי כתיבה שונים, והכל בעברית. יש עוד דף בודד קרוע, מספר 8. ניתן לקרוא ממנו רק מילים מעטות בכתב רהוט. בסוף העמוד ציין הסופר 'אמן אמן'.

1 וואלס, קטלוג, עמ' 13.

2 פראני, גירונה, עמ' 167. הספר נכתב על ידי מלווה כספים גוי בשם Berenguer Capella.

3 לפי המאגר באתר הארכיון בגירונה, ישנם רק שני דפים של חיבור זה, וכן כתוב בקטלוג הספרייה הלאומית. ברם, לפי הקטלוג הניסיוני של הארכיון (וואלס, קטלוג) לפירוש זה יש שבעה דפים! שאר הדפים מכילים את תורת הבית הקצר של הרשב"א. בין הדפים של תורת הבית מצאתי דף שלישי נוסף השייך לפירוש למסכת ברכות של תלמיד הרשב"א.

4 banetus belshom ו-bonascrunthum de magistro. ראה: פלאנאס, קהילת גירונה, עמ' 198-199.

בכתב מרובע.

בין הקטעים אשר נכתבו בלטינית בלבד נמצאים שני קטעים הדומים לקטע הלטיני מספר 6 הנ"ל, שנכתבו בסיגנון של מכתב או שטר. עוד נמצאים בכריכה שני דפים שלמים מחיבור ליטורגי מפואר עם כותרות צבעוניות באדום ובירוק וחלונות המכילים פירושים או תרגומים.

תיאור כתב היד של הפירוש למסכת ברכות

בכריכה זו מצויים שלושה דפי מחברת, שמוספרו 3, 10, 11, לפי הסדר שהיו מונחים בכריכה. בעמודים אלה מצוי פירוש לפרק שישי של מסכת ברכות. הדפים כתובים על נייר בגודל 29.5 על 21.5 ס"מ. כל גליון דו-צדדי של מחברת מכיל ארבעה עמודים. לכן יש שנים-עשר עמודים, מהם עשרה עמודים שלמים. בדף 3 שני עמודים לוקים בחסר עקב חור גדול באמצעו, גודל החור כחצי עמוד באורך עשר שורות בשני צדי הדף.

הכתב ספרדי רהוט ובו משלבי אותיות (ליגטורות) רבים, 25 שורות בכל עמוד. הכתב נשתמר היטב וברובו קריא מאוד. סיגנון זה של כתב לא שונה מזה שנמצא בכריכות ספרי גירונה.⁵ הכתב ישר ומסודר ומתאים לעבודת סופר מקצועי. נדירות בו המחיקות והחזרות המצויות בכתבי יד שהם אוטוגרף של מחבריהם.

הסופר כתב את הטקסט בפיסוק, כאשר נקודה מציינת פסיק או נקודה שלנו, ונקודתיים מציינות סופה של פיסקה. בתחילתן של מרבית הפסקות מצויות כותרות כאשר מילות המפתח כתובות באותיות גדולות, ובשורה מתחתן הושאר רווח ריק. הסופר סימן שלוש נקודות בצורת משולש מעל מילים לועזיות ומילים שביקש להדגיש. ראשי תיבות מסומנים על ידי ציון נקודה אחת מעל כל אות. ישנם גם הרבה קיצורים.

הכתיבה בכתב היד מסודרת ונראית כעבודת סופר מקצועי או מנוסה. ברם, אין ראייה שהסופר העתיק כתב יד זה ממקור אחר, כיון שאין הוכחה חותכת לטעויות העתקה כגון השמטה מפני הדומות (homoioteleuton). טעויות המצויות פה ושם ניתן להסביר גם כטעויות המחבר עצמו בכתיבה ראשונה, כגון: חילוף סדר האותיות (metathesis), דילוג על מילה והחלפת מילים כנראה ב'שיגרא דלישנא'.⁶ אם לפנינו העתקה ממקור אחר, מדובר בסופר דייקן. ואם זה אוטוגרף, מדובר בחכם צלול ומסודר עם יכולת להרכיב ממקורות

5 ראה דוגמאות רבות קרובות לכתב של הסופר בתוך: בית-אריה ואנגל, אסופות, עמ' 171, 172, 175, 185, 187, 189, 194, 195, 199, 202. הכתב דומה לזה שבכתבי היד של אזור קטלוניה במאה הארבע עשרה שנמצא בכריכות גירונה לרוב. כן הודה לי מ' בית-אריה; ראה בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 183-185. הדוגמאות המעטות של 'כתב ספרדי רהוט מהמאה ה-12 ומהמאה ה-15' אצל ירדני, הכתב העברי, עמ' 222-225, לא קרובות לכתב הסופר שלנו.

6 ראה: ליברמן, על הירושלמי, עמ' 7-10, עשרה שיבושים המצויים בכל הספרים בכתב יד.

רבים פירוש ברור ונקי ממחיקות וחזרות. עוד אפשרות היא שלפנינו נמצא העותק שהמחבר כתב בדיוקנות מן הטיוטות שלו.⁷

הפירוש נכתב בעשור הראשון של המאה הארבע עשרה. מסקנה זו עולה משני איזכורים: ר' אהרן הלוי (רא"ה) מוזכר בדף לו ע"ב בברכת המתים: ז"ל (=זכרנו לברכה). פטירתו משוערת לשנת 1300.⁸ ר' שלמה אדרת (רשב"א) מוזכר בברכת החיים: נ"ר (=נטריה רחמנא = ישמרהו השם). פטירת רשב"א משוערת לשנת 1310.⁹ לכן נראה שהפירוש נכתב בתוך עשור זה.¹⁰

הדפים של הפירוש למסכת ברכות (3, 10, 11) היו מונחים בכריכה לפי הסדר הספרותי שלהם. סדר העמודים הוא: 1. 11b שמאל; 2. 11a ימין; 3. 10b שמאל; 4. 10a ימין; [דילוג] 5. 3b שמאל; 6. 3a ימין; [דילוג] 7. 3a שמאל; 8. 3b ימין; [דילוג] 9. 10a שמאל; 10. 10b ימין; 11. 11a שמאל; 12. 11b ימין. בעמודים 1-4 נמצא פירוש לדפים לו ע"א-לו ע"ב; בעמודים 5-6 נמצא פירוש לדפים לח ע"ב-לט ע"א; בעמודים 7-8 נמצא פירוש לדפים מא ע"א עד ראש דף מב ע"א; ובעמודים 9-12 נמצא פירוש מסוף דף מב ע"א עד דף מג ע"ב.

7 ראה פלס, מהרי"ל, עמ' 44, בפרט מה שטען י' שפיגל שם.

8 אסף, הרא"ה.

9 תא-שמע, הספרות, עמ' 55. ראה שם, עמ' 78, תיארוך של חיבור של תלמיד רשב"א אחר על פי אותם איזכורים בדיוק.

10 תאריך זה גם מתאים לתקופה של הפנקסים המתוארכים; ראה וואלס, פנקסים, עמ' 11.

פרק שלישי

לשון הפירוש למסכת ברכות

הפירוש נכתב בלשון רבנית של חכמי קטלוניה כגון רמב"ן, רשב"א, ריטב"א ור"ן, שלרוב כתבו את פירושיהם בעברית צחה ומדוקדקת תוך שילוב ארמית. מסקנה זו מבוססת על מאות חיפושים של צירופי מילים ומטבעות לשון במאגר פרוייקט השו"ת. לעתים רחוקות יש זיקה ללשונות הנמצאות אצל חיבורי חכמי פרובנס וספרד (קסטיליה) הקרובים לקטלוניה אבל אין זיקה ניכרת ללשון של חכמי אשכנז, צרפת ואיטליה. הפירוש הנוכחי הוא הלכתי ולא כתוב בסוגה של 'חידושים'; לכן המפרש מרבה מאוד לצטט מחיבורים קודמים בנוסף לתלמוד שהוא מפרש. לרוב הוא מצטט פירושים בלשונם וממעט להשתמש בפרפרזות. עריכתו של הציטטות נוטה לקיצור תמציתי. הוא מסביר את הציטטות ומפרש דרכם את התלמוד בלשונו. להלן כמה דוגמאות לכך שהמפרש משתמש במילים המאפיינות את לשון חכמי קטלוניה ופרובנס.

1. **'מיתמר':** 'לא מיתמר' פרי העץ אלא פרי האדמה' (לו ע"ב). פירושו: 'נאמר', 'אימר' או 'נימא'. בתלמוד המודפס המילה מופיעה רק בחולין קלט ע"א, אבל בכתבי יד ספרדיים של התלמוד יש שימוש נרחב בה. כן נמצא בתלמוד ירושלמי,¹ בתשובות הגאונים הרכבי (סי' עז, ריח), בר"ח (שבת קח ע"א) ובגאונים אחרים.² רמב"ן וריטב"א הרבו להשתמש במילה זו. גם השתמשו בה ר' אברהם בן יצחק מנרבונה,³ ר' זרחיה הלוי,⁴ הראב"ד⁵ והרשב"א. חכמי אשכנז ואיטליה לא השתמשו במילה זו כמעט. בכתבי יד אשכנזיים האותיות 'א' ו'מ' דומות ומתחלפות. אולי תופעה זו תרמה לשקיעת מילת 'מיתמר' מן הדפוסים לטובת 'איתמר'.

2. **'בלשון הערב':** 'יסמין, כן שמו בלשון הערב' (מג ע"ב). כינוי זה ללשון ערבית עם ה' הידיעה

1 שלוש פעמים במסכת מעשר שני בדף נה

2 שיטה מקובצת בכתובות דף נג ע"ב בשם 'לקוטי הגאונים'.

3 ספר האשכול, הלכות שני וחמישי ותענית, עמ' נא ע"ב, נב ע"א.

4 המאור הגדול, בבא קמא כג ע"ב.

5 כתוב שם, סנהדרין, ט ע"ב.

נמצא אצל ר' יעקב אנטולי,⁶ ר' מנוח מנרבונה,⁷ ריטב"א, ר' שם טוב ב"ר אברהם אבן גאון.⁸ המפרש גם השתמש פעם בכינוי הנפוץ באשכנז: 'בלשון ישמעאלי' (לו ע"א ד"ה 'צלף').

3. 'אלמא אין דין': 'אלמא אין דין' מעשה קדרה לברך מיני מזונות אלא כשנמוחו' (לו ע"א). גם רמב"ן, ריטב"א ור"ן השתמשו בצירוף מילים זה. הצירוף נדיר אצל חכמי אשכנז ואיטליה.

4. 'כן דעת גאון': 'כן דעת גאון' אחד ודעת הרב רבנו יונה ז"ל (לו ע"א). צירוף מילים זה מצאתי רק אצל רשב"א, ר' וידל די טולושא ור' יוסף חביבא.⁹

5. 'הרמבמז"ל': 'וכן דלא כדעת הרמבמז"ל' (לו ע"ב ועוד). ריטב"א ור"ן מרבים להשתמש בצירוף זה של 'הרמב"ם ז"ל'. כתיבה זו משתמרת גם בדפוס הריטב"א והר"ן. ביטוי זה משתמע לתרי אנפי: הרמב"ם 'זכרוננו לברכה' וגם 'הרם במזל', כלומר שיש לו מזל טוב.

לעזים

בשרידי הפירוש מצויים עשרים לעזים. המפרש מזכיר הרבה מיני מאכל, צמחים ובעלי חיים בלועזית, תוך כדי דיונים על הברכות שיברך האוכל אותם. מילים אלה עניינו את חוקרי הארכיון בגירונה ובספרד כי הם מלמדות על השפה הקטלאנית.¹⁰

הלעזים בצרפתית העתיקה שבפירוש רש"י למקרא ולתלמוד זכו למחקרים רבים, כנראה בגלל המעמד ה'קנוני' של פירושי רש"י. לעומת זאת פירושים לתלמוד ותשובות חכמי קטלוניה לא נקבעו על יד טקסט התלמוד, לא יצאו מכותלי בתי המדרש ולא זכו למחקר מקיף בלשונם.

א' פליו פירסם מאמר על לעזים שבתשובות הרשב"א.¹¹ הוא ביאר 34 מילים, רובן מתאימות בצורתן לקטלאנית המודרנית. בלעזי רש"י התמונה שונה: לא משתמשים ברוב המילים העתיקות האלה בצרפתית המודרנית. השפה הצרפתית התפתחה והשתנתה הרבה יותר מן הקטלאנית. אם כן, הלעזים בכתבים של חכמי קטלוניה שטרם זכו למחקר, צריכים להיות מתאימים לקטלאנית המדוברת. מדובר בכתבי רמב"ן, רשב"א, רא"ה, ריטב"א, ר"ן, הפירוש הנוכחי של תלמיד הרשב"א ועוד. נראה שבכלל זה גם נמצא ר' מנחם המאירי מפרפיניאן, עיר

6 ספר מלמד התלמידים, הקדמה.

7 ספר המנוחה, הלכות שופר וסוכה ולולב, ח, יא.

8 מגדל עוז, הלכות ציצית, ג, ב.

9 חידושי הרשב"א, בבא בתרא נא ע"ב, וכן בשיטה מקובצת שם בשמו; מגיד משנה, הלכות אישות, כב, כז ('הרב המגיד' מרבה לפרש על פי שיטת הרשב"א); נימוקי יוסף, בבא מציעא סא ע"ב.

10 תודה לע' פרץ ולא' וואלס פוג'ול על עזרתם בנושא זה.

11 פליו, רשב"א.

בין קטלוגיה לפרובנס.¹²

יש לחלק את הלעזים בפירוש לקבוצות :

1. חמש מילים שמקורם בספרות התלמודית או בספרות הגאונים.
 2. תשע מילים המצויות בצרפתית בפירוש רש"י או בתוספות לפרק זה.
 3. שלוש מילים בערבית.
 4. ארבע מילים בשפת הקטלאן שהמפרש השתמש בהן באופן עצמאי או ממסורות אחרות, לא מצרפת הצפונית.
- להלן דוגמה מן הקבוצה הראשונה :

סוכרי : 'ועל הסוכרי מברך בורא פרי העץ' (לו ע"ב). המילה נמצאת בהרבה שפות : ערבית سَكَّر, פרסית ורוב השפות האירופיות. הדיונים בפירוש כוללים ציטטות מספר הלכות גדולות, שכבר השתמש במילה 'סוכרי'.¹³ המפרש עדכן את הכתיב בהוספת אות י' בסוף כצורתה בצרפתית ובקטלאנית : sucre. וכן בספר אהל מועד,¹⁴ ספר הפרדס¹⁵ וספר אבודרהם.¹⁶ בבית הבחירה : 'סוקרי'.¹⁷ כאן נראה שהמפרש ציטט מדברי התוספות בצרפתית ; לפנינו בתוספות : 'צורקו', ונראה כטעות סופר וצריך להיות : 'צוקר'יי.¹⁸ בתוספות הרא"ש : 'סוכ"ר' ; בתוספות ר"י החסיד : 'צוק"ר'.

להלן דוגמה מן הקבוצה השנייה :

פרדיץ : 'שהוא בשר עוף הנקרא פרדיץ וברכתו שהכל' (לט ע"א). הפירוש הוא למילת התלמוד 'פרגיות'. רש"י פירש : 'פרגיות : בשר עוף שקורין פרדריץ'. perdriz בצרפתית עתיקה פירושו חוגלות.¹⁹ על ידי שינוי קל המפרש התאים את הלעז לשפה הקטלאנית, בה כותבים : perdius.

12 אכן, מצאתי התאמה בין הלעזים בפירוש זה ובין הלעזים בבית הבחירה. לדוגמה : המילה 'ארמולש' (לט ע"א) זהה לצורתה בבית הבחירה כאן.

13 הלכות גדולות, א, עמ' 95.

14 שער הרפואה הארוך, דרך ד.

15 שער הסממנים ד"ה 'וכן אותן'.

16 ברכת שהכל ד"ה 'והקשה ה"ר'.

17 מסכת ברכות, לח ע"א.

18 לו ע"ב ד"ה 'רטיבא'.

19 אוצר לעזי רש"י.

להלן דוגמה מן הקבוצה השלישית:

חרירה: 'ריהטא שקורין חרירה' (לו ע"ב). בערבית: حريّة וכן בפרסית.²⁰ ספר הנר: 'דיסא, אל חריסי... ודיסא דכעין חביץ... פירוש סלת ודבש מבושלים יחד ונקראת בלשון ישמעאל חרידה'. לפי ספר הנר 'חריסי' שייך לדיסא בין אם יש בה דבש ובין אם אין בה דבש; השם 'חרידה' שייך רק לדיסא מבושלת עם דבש. נראה ש'חרידה' בספר הנר זהה ל'חרירה' כאן, על ידי החלפת ד/ר. המפרש השתמש במילה ערבית באופן עצמאי כנראה, כי לא ראינו שהשתמש בספר הנר; שם המילה 'חרידה' לא קשורה ל'ריהטא'. אין די בתופעה זו ללמד שהמפרש דיבר ערבית. יותר נראה שהשם בערבית לתבשיל הזה התקבל גם בציבור הדובר קטלאנית באזור.

להלן דוגמה מן הקבוצה הרביעית:

שפומיג: 'ומוגמר הוא קטורת ובלעז שפומיג' (מג ע"א). לא מצאתי בספרות הרבנית שימוש בלעז זה שפירושו: קטורת. המילה safumeig נגזרת מן fume, שפירושו: 'הדלקה' או 'בערה'. למרות שהמילה safumeig אינה תיקנית בשפת הקטלאן, ולכן לא נמצאת במילונים, דוברי השפה משתמשים בה לעתים גם היום.²¹

מילה זו לא מצאתי בשימוש בספרות הרבנית. המילים האחרות בקבוצה זו מצאתי בשימוש אצל חכמי קטלוניה והאזור, כגון המאירי, בדיונים על אותן סוגיות או במקומות אחרים.

רשימת הלעזים

אלכבר	לו ע"א	מושקדש	לו ע"ב
אלמולש	לט ע"א	מיל	לו ע"ב
אניט	לט ע"א	סוכרי	לו ע"ב
ארוז	לו ע"ב	פניץ	לו ע"ב
אשפיק	מג ע"ב	פרדיץ	לט ע"א
גינגברי	לו ע"ב	פרוניש	לט ע"א
גינגיבריא	לו ע"ב	קנילא	לו ע"ב
ויאוליש	מג ע"ב	קפר	לו ע"א
חרירה	לו ע"ב	רושיש	מג ע"ב
יסמין	מג ע"ב	שפומיג	מג ע"א
לירי	מג ע"ב		

²⁰ שטיינגס, מילון, עמ' 418.

²¹ לדעת ד"ר עידן פרץ בכל השפות הלטיניות, כולל הקטלאנית, משתמשים במילה incens.

פרק רביעי הספריה של תלמיד רשב"א

פרק זה יוקדש למקורות של המפרש. נבחן באלו ספרים השתמש והאם השתמש בהם באופן תדיר או מקרי. נבדוק אם הוא מצטט חכמים מכתביהם, ממקורות משניים או ממסורות בעל פה. כמו כן, נעיין בגרסאות של החיבורים שהמפרש מצטט.

תלמוד ירושלמי

התלמוד הירושלמי מוזכר חמש פעמים בשרידי הפירוש. כל האיזכורים נמצאים בתוספות או בתלמידי ר' יונה או ברשב"א, והירושלמי תמיד מובא לפי ההקשרים שם. לכן, נראה שהמפרש לא השתמש בירושלמי באופן עצמאי.

למרות זאת, יש גרסה מיוחדת אחת של הירושלמי (י ע"ד) המצוטטת בפירוש לדף מג ע"א: 'האי מאן דעטיש גו מיכלא אסור למימר ליה אסו בגין סכנתא דנפשיה'. בכתב יד לייזן ובדפוס ויניציה של הירושלמי גורסים 'ייס בגין סכנתא דנפשא'.¹ ישנן גרסאות שונות למילה זו בכתב יד רומי של הירושלמי ובראשונים. חכמי קטלוניה גרסו: 'אסותא'.² כעין זה גרס המפרש כאן: 'אסו'.

תלמוד בבלי

החיבור הוא פירוש לתלמוד בבלי וברור שכתב יד של תלמוד בבלי עמד לפני המפרש. יתכן שהוא השתמש ביותר מכתב יד אחד.³ בחרתי ששה עשר מקומות בהם פירוש תלמיד רשב"א שונה מנוסח התלמוד בדפוס ויניציה. לא התגלתה זיקה מיוחדת לכתב יד או עד נוסח ספציפי של מסכת ברכות.⁴ בשני מקומות המפרש מעתיק את נוסח הרי"ף במקום נוסח התלמוד, כאשר

1 לדעת ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' צד הערה 20, מדובר במילה יוונית. לפי כל הגרסאות פירוש המילה הוא 'לבריאות' או 'לרפואה'.

2 תלמיד ר' יונה, רשב"א, מאירי.

3 לפי גוטוירט ודולאדר, ספריות, עמ' 34-36, הספריה של עזריין (שמא לועזית של 'עזריה') בן יהודה כלל חמישה כתבי יד של מסכת ברכות וארבעה פירושים למסכת, אחד מהם הפירוש של רש"י.

4 השווייתי מקומות אלה עם נוסח כתבי יד של התלמוד והרי"ף. בדקתי גם את הנוסח עם קטע של בבלי ברכות הנמצא הארכיון ההיסטורי, 7-77, שעדיין מחובר לספר נוטריוני כמכסה למחברת בתוך הספר. כמעט כל

נוסח הרי"ף אינו נמצא בשום כתב יד של התלמוד. הנוסח קיים גם בזה של תלמיד ר' יונה וסביר להניח שהמפרש העתיק משם.⁵

ספר הלכות גדולות

הספר הלכות גדולות שימש רבות את תלמיד הרשב"א בפירושו למסכת ברכות, ומתקבל הרושם שהוא השתמש בו יותר ממה שהשתמש בו מחברי המקורות שעליהם נשען, היינו רשב"א ותלמיד ר' יונה. המובאות מהלכות גדולות המשולבות בחיבורו אינן זהות בנוסחן לנוסחאות הידועות לנו ממהדורות הדפוס ומכתבי היד.

הספר הלכות גדולות מוזכר בשמו שבע פעמים בתוך הפירוש. עיינתי בהם ובעוד ציטוט מהלכות גדולות שמצוטט סתם.⁶ להלן נעיין בשמונה מובאות אלו ונשווה בין הנוסח בהן לבין הנוסח המצוי במקורות שעליהם נשען, ביניהם תלמיד ר' יונה ורשב"א, ונוסח הלכות גדולות ממהדורות הדפוס האלה: דפוס ראשון ויניציה ומהדורת הילדסהיימר השנייה המיוסדת על כתבי יד. מטרות עיון זה הן: לראות אם נוסח הלכות גדולות אשר עמד לפני המפרש מתאים לנוסחי הלכות גדולות מוכרות; להבין אם המפרש השתמש בהלכות גדולות באופן עצמאי או מכילי שני; ולברר את דרך המפרש בהצגת דברי הלכות גדולות.

1. וכתב בעל הלכות גדולות ז"ל שהשקדים המרים בעודם קטנים אוכלים בקליפה שלהם ומברכין עליהן בורא פרי העץ משום דאדעתא דהכי נטעינהו בעודם קטנים. מכשהם גדולים אינן ראויין לאכילה מפני המרירות שניכר בהם יותר ואין מברכין עליהן כלל (לו ע"א).

החילוק בין שקדים מרים קטנים לגדולים נמצא בשם 'בה"ג' גם בפירושי תלמיד ר' יונה ורשב"א. לעומת זאת, בהלכות גדולות בדפוסים מובאת גרסה אחרת, אין חילוק בין קטנים לגדולים. לפי דפוס וניציה: 'שקדים המרים בין קטנים בין גדולים ולא כלום, דאמר ר' אלעא אמר ר' מני הורה ר' חנינא בציפורי ואמרי לה ר' חנניה בציפורי הלכה כמאן דאמר זה וזה

נוסחאות התלמוד אשר בפירוש זה נמצאות בכתבי יד או בהעתקות מן התלמוד של חכמי קטלוגיה, אחד פה ואחד שם. לדוגמה: המילה 'דגנוניאתא' (מג ע"ב) לא נמצאת כך בכתבי יד ובראשונים למסכת ברכות, אך נמצאת בתשובת הגאונים הרכבי (סימן תיז), בכתב יד המבורג (ב"ב סח ע"ב) ובחידושי חכמי ספרד וקטלוגיה שם, יד רמה, רמב"ן, רשב"א ור"ן.

5 לו ע"ב ד"ה 'חביץ קדרא וכן דיסא דכעין חביץ קדרא'; מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים בתוך הסעודה'. בדוגמה הראשונה דברי רי"ף נמצאים כתוספת פיסקה בסוף הסוגיה במקצת כתבי יד של התלמוד. לעומת זאת, בשלושה מקומות נוסח המפרש אינו מתאים כלל לנוסחי רי"ף, אלא לנוסח התלמוד אשר בכתבי יד או בראשונים (לו ע"ב ד"ה 'לחמא דהנדקא'; מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים לאחר הסעודה'; מג ע"ב ד"ה 'נרקיס').

6 העובדה שהציטטות לא תמיד מתאימות לנוסחים המוכרים של ספר הלכות גדולות מקשה על המלאכה. ראה בפרק על נוסח התלמוד בפירוש לסוגיית ברכת אילנות.

לפטור.⁷ גרסה אחרת נמצאת בכתב יד המובא במהדורת הילדסהיימר:⁸ ישגרי⁹ מרירי אף על גב דיכול [לממתקן על ידי האור ולא כלום] אבל קטנים דממתקי על ידי [האור בורא פרי האדמה¹⁰]. הילדסהיימר צירף קטע גניזה זה לקטעים אחרים בגניזה קהיר.¹¹ ייתכן שכתב יד זה של הלכות גדולות מהגניזה הוא שריד יחידי של נוסח הלכות גדולות שעמד לפני חלק מראשוני ספרד, ומנוסח כזה מצטט כאן תלמיד רשב"א.¹²

2. ועל הסוכרי מברך בורא פרי העץ, כך כתבו בתוספות, אבל בשם בעל הלכות גדולות ז"ל כתבו בורא פרי האדמה, ולא משום דקנה לאו עץ הוא, אלא משום דכיון דלאו פירא מפיק ולא פירא קא אכלינן אלא גוף הדבר, לא מיתמר פרי העץ אלא פרי האדמה, מידי דהוה אשותא דפרחא. וזה עיקר, וכן דעת הרב רבנו יונה ז"ל (לו ע"ב ד"ה יזנגבילי).

המפרש מצטט את שיטת התוספות לברך על סוכר 'בורא פרי העץ'. הקטע 'בשם בעל הלכות גדולות ז"ל' לקוח מליקוטי הרמב"ן.¹³ קטע זה דומה לגרסת דפוס ונציה ולא לכתב יד מילאנו, שם הנוסח קצר יותר, ויתר על כן – הדעות מובאות בחילוף סדרן: הדעה המובאת ראשונה היא הדעה שבדפוס מילאנו מובאת בשם 'אית רבן דאמרי', ואילו הדעה המובאת בשם 'אית רבן דאמרי' מובאת בדפוס מילאנו תחילה.¹⁴

בעלי התוספות גורסים שהברכה על הסוכר היא 'בורא פרי העץ' וכן כתב המפרש בשם.¹⁵ כסמך לדעתם, גם הם מצטטים ספר הלכות גדולות. המפרש השמיט חלק זה של דברי התוספות הנוגע להלכות גדולות, כנראה מפני שדעה זאת מנוגדת לפסק הלכות גדולות אשר בליקוטים, שהמפרש הסתמך עליו. ראה עוד להלן, 'ליקוטי הרמב"ן'.

3. וכן הדין כהאי עובדא דרב חסדא ורב המנונא איתיאז לקמיהו תמרי ורמוני שקל רב המנונא

7 עמ' סח. על פי חולין כה ע"ב ועירובין כה ע"ב. שם ר' ישמעאל בר יוסי חולק על רבן במשנה ובתוספתא, ופטר את כל השקדים המרים מן המעשר. בתלמוד ירושלמי למסכת מעשרות, פרק ראשון, סוף הלכה ג, יש מקבילה לסוגיית הבבלי. המחלוקת שם משתקפת בהבדלים שבין שתי הגרסאות בהלכות גדולות כאן.

8 הלכות גדולות, כרך א, עמ' 98; ראה שם הערה 61.

9 צריך להיות: 'שגדי' = שקדים.

10 נראה שצריך להיות: 'בורא פרי העץ', ולא כשחזור של הילדסהיימר.

11 ראה שם. לפי א' שויקה (במכתב פרטי) הקטע הנכון שאליו התכוון הילדסהיימר הוא ENA 2068/23 והצירוף הנכון הוא: ENA 2075.3 ו-T-S Misc 28.233.

12 גם רא"ש, בפסקיו למסכת ברכות כאן, ציטט נוסח דומה של הלכות גדולות.

13 חידושי הרמב"ן לברכות לו ע"ב. ראה בטבלה בהמשך בסעיף על ליקוטי הרמב"ן.

14 עיין במהדורת הילדסהיימר כאן. שם טור א הוא מכתב יד מילאנו וטור ב הוא מדפוס ויניציאה.

15 תוספות בברכות לו ע"ב ד"ה 'ברטיבא'; תוספות הרא"ש לברכות דף לו ע"ב.

ובריך <אתמרי> ברישא... וזה הדין הוא א'ליבא דר' יהודה, המ'קדים המוקדם או הסמוך למלת ארץ, וכל שכן אם שניהם חביבין לו זה כזה. <ואין להעמידה> אליבא דרבנן... אבל הרב בעל הלכות גדולות ז"ל העמידה אליבא דכולי עלמא וזה <דאמר ר' יצחק כל המו'קדם בפסוק זה הוא קודם לברכה ה"מ היכא <דאיתיה> חביצה... (מא ע"ב)

המפרש מוסר שלפי הלכות גדולות דין קדימה בשבעת המינין הוא לכולי עלמא.¹⁶ ברם, בכל הגרסאות של הלכות הגדולות כתוב שהלכה כר' יהודה. רשב"א לא הזכיר בדין זה את הלכות גדולות וייחס פסק זה (כשיטת רבי יהודה) לבעלי התוספות ולראב"ד.¹⁷ ר' שמעיה בתוספות ר"י שירליאון מייחס פסק זה לרב האיי גאון.

רשב"א ותלמיד ר' יונה לא הזכירו את הלכות גדולות. שתיקתם פותחת פתח לומר שנוסח הלכות גדולות שעמד לפני המפרש, ושמא גם לפני רבותיו, נבדל בדין זה מכל הגרסאות של הספר שהגיעו לידינו.

4. הלכתא דב'רי'ם הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה אין צריכין ברכה לפנייהם <ולאחריהם ... > דכל הני שמעתתא הכי היו כדפסק בעל הלכות גדולות ז"ל:¹⁸ היכא דאיתו ריפתא ואיתו מיכלא כגון בשר וביצה, <על כ'ל מידי דדרכיה למיכל בריפתא בתוך הסעודה, או אפילו מינ'י פירו'ת כגון תאנים וענבים, כדשאר המוציא עילויה ריפתא פטורא להנך מיני דאיתו ללפת בהו ריפתא. והנך מיני פטורי ולא צריכי לברוכי עליהו, דתני רבי חייא פת פוטרת כל מיני מאכל, וכן נמי אמר רב פפא דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה, פירוש ללפת את הפת (מא ע"ב ד"ה 'הביאו לפנייהם').

המפרש מצטט קטע מהלכות גדולות ומצרף אליו פירוש המבוסס על שיטת רש"י התואמת לשיטת הלכות גדולות. לפי שיטה זו 'דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה' הם דברים שבאים ללפת את הפת וטפלים אליה; לכן לא מברכים עליהם. את שיטת תוספות ורשב"א, החולקים על הלכות גדולות ועל רש"י, המפרש לא מזכיר אלא הוא נשמר מקושיית התוספות והוסיף לדברי הלכות גדולות: 'כגון בשר וביצה... או אפילו מינ'י פירו'ת כגון תאנים וענבים' כדוגמאות של דברים ש'מלפתי' בהם את הפת.¹⁹

5. **ודברים הבאים בתוך הסעודה שלא מחמת הסעודה:** פירוש שלא ללפת בהן את הפת, כגון **חביצא ודייסא** ומאכל של אורז ותרדי, **טעונין ברכה לפנייהם** הואיל ואינן באין ללפת בהן

16 הלכות גדולות, כרך א, עמ' 92-93, בתוספת שינויים רבים.

17 רשב"א לברכות מא ע"א.

18 הלכות גדולות, כרך א, עמ' 90.

19 תוספות לברכות מב ע"ב ד"ה 'הלכתא דברים'; רשב"א שם. לפי שיטה זו, כל דבר משביע נחשב כ'דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה' כולל דייסה ובשר.

את הפת אלא באים להשביע או לתענוג. ואין טעוין <ברכה> ל<אחריהם> דמזון אינון וברכת המזון <פוטרת הכל. כן סברת רש"י והרב בעל הלכות גדולות ז"ל... ודברים הבאים לאחר הסעודה שלא מחמת הסעודה: כגון תמרי ורמיני ושאר מיני מגדים, דהא אכלי להו לקנוח סעודתה טעוין ברכה בין לפנייהם> בין לאחריהם, שכיון שסי' <מו> לגמרי אינו מיטפל עם המאכל כלל, אף על פי ש'עדיין' לא <בירך על המזון, מברך> תחלה וסוף ברכה הראוי לו (מא ע"ב).

המפרש מסר את שיטת ספר הלכות גדולות והעתיק את הטקסט מהלכות גדולות. בין השיטין שילב פירוש משלו. כדי להדגים את אופי השילוב, הדגשתי את המקור מספר הלכות גדולות והשארתי את הפירוש שהוסיף המפרש באותיות רגילות.

בסוף דבריו: 'דברים הבאים לאחר הסעודה', המפרש מצטט גרסה שונה מזו שבהלכות גדולות שבידינו. הדברים שהפרשן טוען לגביהם שהם באים אחר הסעודה, והוסיף פירוש: 'דהא אכלי להו לקנוח סעודה', מוזכרים בהלכות גדולות שבידינו כדברים הבאים בפועל בתוך הסעודה: 'שאייתניהו וקא אכיל להו בתוך הסעודה'.²⁰ המפרש משווה את שיטת הלכות גדולות לשיטת רש"י, שרק דברים שלא באים ללפת את הפת טעונים ברכה ראשונה באמצע הסעודה. אך הוא למד את גרסת הלכות גדולות שלו כפשוטה ולא כפה עליה את פירוש רש"י, שלפי רש"י מדובר ב'דברים הרגילים לבוא לאחר הסעודה' אבל בפועל באים בתוך הסעודה, ולהלכות גדולות מדובר באותם דברים אבל באים בפועל אחרי הסעודה.²¹

6. וכתב הרב בעל הלכות גדולות ז"ל אי זה מברך תחלה: ברכת הפירות ואחר כך ברכת המזון, או בר' כת המזון <ואחר כך ברכת הפירות? מברך ברכת הפירות ואחר כך ברכת המזון... (מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים לאחר הסעודה')>

שאלה זו אינה במהדורות של הלכות גדולות. בהלכות גדולות שבידינו (וברש"י) מדובר באכילת פירות בתוך הסעודה, ולכן נראה שדבר פשוט הוא שאחרי אכילת פירות באמצע הסעודה האוכל יברך 'על הפירות', יחזור לסעודתו, וכשיגיע לסופה יברך ברכת המזון.²²

אבל לפי ספר הלכות גדולות של המפרש מדובר באכילת פירות אחרי הסעודה ולכן נזקק לשאלה זו. התשובה: 'מברך ברכת הפירות ואחר כך ברכת המזון' מובאת מבלי נימוק, אבל מובנת לפי

20 רש"י פירש כהלכות גדולות, שדברים הבאים אחר הסעודה הם דברים שמבחינת אופיים, מתאימים שיבואו אחר הסעודה, אבל למעשה הם באים בתוך הסעודה.

21 ולא כתוספות ר"י שירליאון לברכות מא ע"ב ד"ה 'ומה שכתוב במחזורים', שהבין את הלכות גדולות כרש"י.

22 ברם, לפי תוספות אכן מדובר באכילת פירות אחרי הסעודה, אבל דין זה לברך על פירות אלה שייך לתקופת התלמוד בלבד. זו אפוא הסיבה לאי הופעתה של השאלה בספרות.

דיון ב'בית הבחירה'.²³ ספק אם מי שבירך ברכת המזון תחילה יצא ידי חובתו בברכת הפירות. לצאת מן הספק פסק הלכות גדולות לברך על הפירות תחילה.

7. כללא דברכתא דבוסמי כל מינא דעץ מברכין עליה בורא עצי בשמים, וכל מינא <דעשבא> בורא עשבי בשמים (לו ע"ב).²⁴

נראה שפסקה זו מועתקת מהלכות גדולות. אמנם הקטע 'וכל מינא <דעשבא> בורא עשבי בשמים...' נשמט בדפוס ונציה מחמת הדומות, אבל גרסה זו ללא ההשמטה נמצאת בכל כתבי היד.²⁵ הכותרת: 'כללא דברכתא דבוסמי' אינה בהלכות גדולות. ייתכן שהיא תוספת של המפרש, כעין הכותרת שראה לנכון להוסיף (לו ע"ב) לדברי הרמב"ם: 'כללא דמלתא: על כל פירות האילן מברכין...'. אפשרות אחרת: הכותרת היא ציטטה מהלכות גדולות הקווחה מנוסח שאינו מוכר לנו ושעמד לפני המפרש.²⁶

8. אבל הרב בעל הלכות גדולות ז"ל כתב וורדא בורא עצי בשמים (מג ע"ב).²⁷

כעין זה כתוב בכל המהדורות של הלכות גדולות. מעניין כאן עצם הבאת שיטת הלכות גדולות על ידי המפרש. בדיוניו בוורדים המפרש משלב תשובות רשב"א, חידושי רשב"א ותלמיד ר' יונה. תלמיד ר' יונה זיהה את השיטה לברך על וורדים 'בורא עצי בשמים' כשיטה ייחודית לרמב"ם, ובחידושי רשב"א היא מוזכרת דרך אגב כשיטת רב האיי גאון. המפרש הוסיף כאן הלכות גדולות, ובצדק, במקום שמקורותיו לא הזכירוהו בו.

סיכום: בדרך כלל המפרש השתמש בספר הלכות גדולות ככלי ראשון (דוג' 3-8). לעתים השתמש בו דרך מקורות אחרים (דוג' 1-2). הוא מזכיר אותו גם כשהמקורות שעליהם הוא נשען אינם מזכירים אותו (דוג' 3, 6, 8). לעתים הציג את הלכות גדולות שונה מהגרסאות שהגיעו לידינו (דוג' 3, 6). לעתים ציטט אותו בסגנון מיוחד לראשוני ספרד ולקטע גניזה (דוג' 1). הוא משתמש בהלכות גדולות כבסיס לפירושו והוא משלב פירושים ותוספות באופן עצמאי (דוג' 2, 4, 5). לא תמיד ניתן להבחין מה הן תוספות המפרש ומה הן גרסאות מיוחדות בספר הלכות גדולות (דוג' 7 ובפרק הקודם על נוסח התלמוד וברכת האילנות).²⁸

23 בית הבחירה, ברכות, יב ע"א.

24 הלכות גדולות, דפוס ויניציאה, סימן א: 'וכל מינא דעץ מברכין עליה בורא עצי בשמים וכל מיני דעשבא בורא עשבי בשמים'.

25 הערת המהדיר שם.

26 בספר הלכות גדולות רגיל שימוש חופשי-עצמאי בביטוי 'כללא דמילתא' והוא מזדמן גם במקומות שבתלמוד אין הוא מופיע, כגון הלכות בכורות, סימן עג; הלכות דם, סימן סה.

27 הלכות גדולות, דפוס ויניציאה, סימן א, הלכות ברכות פרק שיש, עמ' עג: 'ורדא בורא עצי בשמים'.

28 שמא חלק משינוי הגרסאות לספר הלכות גדולות בספרד מקורו בספר הנעלם של ר' שמואל הנגיד: 'הלכתא

דף מהלכות הפסח שבהלכות גדולות הוצא מכריכת ספר שנמצא בארכיון העירוני בגירונה.²⁹ קיימים שינויי נוסח רבים בין הנוסח המובא בדף זה לבין הגרסאות הידועות של הלכות גדולות, וייתכן שהשינויים מעידים על היות דף זה שריד של ספר הלכות גדולות מטיפוס ספרדי מיוחד.³⁰

ר' חננאל

פירוש ר' חננאל לתלמוד מוזכר פעמיים בתוך הפירוש. פעם אחת מצוטט מן התוספות (לו ע"ב ד"ה 'זנגביל') ופעם אחת מתלמיד ר' יונה (לו ע"ב ד"ה 'חביצה'). לכן נראה שהמפרש לא השתמש בפירוש ר' חננאל באופן עצמאי אלא מכלי שני.

רי"ף

הלכות רבתי של ר' יצחק אלפסי (רי"ף) מוזכר ארבע פעמים בפירוש.³¹ האיזכורים נמצאים בתלמידי ר' יונה ו/או ברשב"א, לכן אי אפשר להוכיח בודאות שהלכות אלפסי עמד לפני המחבר. אבל בשני איזכורים כותב המפרש: 'כתב ר' אלפסי', וכפי שנראה (בסעיפים על תוספות ועל תלמיד ר' יונה) המפרש התכוון לכתבים שעומדים לפניו ממש. אחד האיזכורים הוא ציטוט של דברי רי"ף (לו ע"ב ד"ה 'טריתא'). ציטוט זה נמצא גם בתלמיד ר' יונה אבל לא ברור משם שאלו דברי רי"ף ולכן נראה להמפרש ציטט מספר רי"ף ולא מתלמיד ר' יונה. ספר הלכות רבתי של רי"ף זכה לתפוצה גדולה, סביר להניח שאכן עמד לפניו אלא שהוא לא השתמש בו באופן אקטיבי, אלא נשען על תלמיד ר' יונה ורשב"א.

ספר הערוך

המפרש מצטט פעם אחת את המובא בשם ספר הערוך מן החיבור של תלמיד ר' יונה (לו ע"ב ד"ה 'חביצה'). בנוסף, הוא מצטט את ספר הערוך פעמיים:

1. האביונות והקפרסין נקראין נצא דפרחא, והאביונות נקראין בוטיתא, כך פירש הרב בעל

גבראתא', ראשי תיבות: ה"ג. ר' שמואל הנגיד מצטט מהלכות גדולות ושני החיבורים דומים זה לזה בריבוי ציטטות מן התלמודים ובדיבור בארמית. לא מן הנמנע שכאשר התמעט השימוש בספר 'הלכתא גבראתא', נמסרו חלקים ממנו, שלא במתכוון, בשם הלכות גדולות. ראה מרגליות, הלכות הנגיד, עמ' 15, 24-25; אבל ראה אברמסון, רב שמואל הנגיד, שדחה את רוב דברי מרגליות.

29 שעוועל, הלכות גדולות.

30 לדוגמה ראה שם עמ' 10, הערה 16, על חמץ שנתחמץ מאליו; הערה 20, על היתר ללתות חטים בפסח בלי איזכור של איסור בזמן הזה; עמ' 11, הערה 33, על חובת אכילת בשר בליל פסח.

31 לו ע"ב ד"ה 'פלפלי רטיבתא'; לו ע"ב ד"ה 'אורז ודוחן'; שם ד"ה 'טריתא'; לח ע"ב ד"ה 'שלקות'.

הערוך ז"ל (לו ע"א).

2. דין פת הבאה בכסנין ופרשו, פירש בעל הערוך ז"ל ובשם רבינו האי גאון ז"ל הן כעכ, והיא פת בין <... > (מא ע"ב)

נראה אפוא שהמפרש השתמש בספר הערוך באופן עצמאי בהכנת הפירוש.

רש"י

פירוש רש"י מוזכר בשמו פעמיים.³² מצאתי התאמה ברורה בין פירושו ובין פירוש רש"י שמונה פעמים. כל אלו הם לעזים או מקומות שגם תלמיד ר' יונה ואו רשב"א מצטטים את רש"י. לכן קשה להכריע אם פירוש רש"י עמד לפני המפרש. ראינו בסעיף על ספר הערוך שהמפרש פירש בשם ספר הערוך 'בוטיתא' כ'אביונות'. פירוש זה נמצא גם בפירוש רש"י בכל עדי הנוסח. מכאן שהמפרש לא למד עם פירוש רש"י ומשום כך נזקק לספר הערוך. ברם, אולי פירוש רש"י היה מונח לפני המפרש, אלא שספר הערוך נחשב יותר סמכותי או מקורי בעיניו ולכן פירש בשם ספר הערוך ולא בשם רש"י.

תוספות

המפרש מצטט שבע פעמים בשם 'תוספות', חמש מהם 'כתב' (או: כתבו) בתוספות.³³ משמע שחיבור התוספות היה מונח לפניו. הרי באותה לשון הוא מצטט את תלמיד ר' יונה: 'כתבו בשם ר' יונה', ואין ספק שהחיבור של תלמיד ר' יונה עמד לפניו. תלמיד ר' יונה מצטט תוספות בשם 'רבני צרפת' או לפי שמות, כגון: 'ר' יצחק הזקן' או 'ר' יעקב ז"ל'. כשהמפרש מצטט את דעת התוספות מן החיבור של תלמידי ר' יונה, הוא מקפיד לייחס את האמור שם לפי אותו שם הנמצא בתלמיד ר' יונה. במקום אחד המפרש מצטט את שניהם: 'לדעת רבינו יצחק ז"ל והתוספות' (מא ע"ב). שם נראה שהוא מצא התאמה בין שיטת התוספות המוצגת על ידי תלמיד ר' יונה ובין המוצג סתם בחיבור התוספות עצמו. איזכור אחר מוכיח שאכן המפרש השתמש בחיבור התוספות בנוסף לתלמיד ר' יונה:

... כן כתבו בתוספות. עוד כתבו שם שאם אומר המברך בתוך המזון 'סברי רבותי', והם מניחין לאכל כדי לשמוע ברכה, שפיר דמי ואחד מברך לכולן. ואין נראה לרב רבי אלחנן ז"ל, דכיון שתקנו <ח>כמים שכל אחד ואחד מברך אינו יוצא בברכת חברו, ע"כ (מב ע"א

32 לו ע"ב ד"ה 'טריתא'; מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים בתוך הסעודה'.

33 לו ע"ב ד"ה 'זנגביל' (פעמיים); מא ע"א ד"ה 'הא דאמר'; מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים בתוך הסעודה'; מב ע"א ד"ה 'היו יושבין'; מב ע"ב ד"ה 'וגבי הא דאמר'; מג ע"א ד"ה 'בא להם יין'.

ד"ה 'היו יושבין').

השם של ר' אלחנן מוזכר במפורש בתוספות ר' יהודה ובתוספות 'שלנו', אבל לא בתלמיד ר' יונה, רשב"א או בתוספות הרא"ש. לכן נראה מכאן שהמפרש השתמש בתוספות ר' יהודה או בתוספות שלנו (ולא בתוספות הרא"ש).

למסכת ברכות יש ארבעה קבצי תוספות.³⁴ המקור לכולם הוא תוספות ר' יהודה שירליאון, תלמיד ר"י הזקן. התוספות 'שלנו' על הדף הן קיצור של תוספות אלו עם מעט עידכונים והוספות.³⁵ לפי אורבך עיבוד זה נעשה לא אחרי אמצע המאה ה-13.³⁶ תלמיד ר' יונה השתמש בתוספות ר' יהודה.³⁷ תוספות הרא"ש בנויות על תוספות ר"י שירליאון וחידושי חכמי ספרד.³⁸ מכאן ברור שתוספות ר"י שירליאון כבר הגיעו לספרד בתחילת המאה ה-14 בתקופת כתיבת פירוש תלמיד הרשב"א.³⁹

הבחנה בין קבצי התוספות מתוך הצגת המפרש אינה פשוטה לפי שאין הבדל גדול בין שלושת קבצי תוספות אלו: תוספות ר"י שירליאון, תוספות שלנו ותוספות הרא"ש. גם המפרש תלמיד רשב"א כנראה מקצר הרבה ואינו מצטט מלה במלה. הציטוטים שלו נמצאים בכל שלושת המקורות. ישנם פרטים שלא נמצאים בתוספות הרא"ש אבל יש צירופי מלים שיותר מתאימים לתוספות הרא"ש מן הקבצים האחרים.⁴⁰ למרות תסבוכת זאת, יש להוכיח שתוספות ר"י שירליאון עמד לפני המפרש ולא תוספות שלנו ולא תוספות הרא"ש. להלן שתי הוכחות:

1. וכתבו בתוספות שעל הבושם הנקרא אגוז מושקדש מברכין עליו בורא פרי העץ אם הם ראויות ליאכל, אבל על הקנה שקורין קנילא מברכין עליו בורא פרי האדמה. וכן

34 ראה ריצ"ל, תוספות, עמ' 774-777. התוספות המכונות 'תוספות חכמי אנגליה' אינן רלוונטיות לנו מפני שלפי תא-שמע, אשכנז, עמ' 387, הוא 'חיבור צרפתי בן ראשון המאה הי"ד המוקדש לליבון פשט הגמרא על פי פירוש רש"י בדרך לימוד מקומית-טכנית, ובטכניקה של ריבוי קושיות'.

35 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 600-601. העידכונים האלה של בעלי תוספות המאוחרות נמצאים אצל ריטב"א, בן דורו של המפרש, ראה קנרפוגל, ריטב"א. התוספות שלנו למסכת ברכות נערכו על ידי ר' פרץ; ראה שולמן, רבנו פרץ, עמ' 15, הערות 105, 106.

36 אורבך, שם.

37 כך דוגמה אחת מתחילת פרק כיצד מברכין בתלמיד ר' יונה לר"י דף כד ע"ב ד"ה 'ולענין פסקא'. שם דעת ר' יצחק הזקן נמצאת בתוספות ר' יהודה לדף לו ע"א ד"ה 'קמ"ל כל המיקל' ואינה מוזכרת בתוספות שלנו.

38 לפי פאור, תוספות הרא"ש, עמ' מב: 'מעטים הם הדיבורים שאינם נמצאים, מלה במלה או בתמציתם, בשני המקורות האלו'.

39 לפי קנרפוגל, ריטב"א, עמ' 244, רמב"ן לא השתמש בתוספות ר"י שירליאון.

40 שמא כמה שינוי גרסאות בתוספות ר"י שעמדו לפני המפרש בספרד שרדו בתוספות הרא"ש ואינם בתוספות ר"י ותוספות שלנו שהגיעו לידינו מצרפת, אשכנז ואיטליה.

כל אותם שהם ידועים שהם פרי מברך עליו בורא פרי העץ ושאינו פרי מברך עליו בורא פרי האדמה. ואותו שאינו ידוע מברך עליו שהכל, וכן פירש ר"ח ז"ל. ועל הסוכרי מברך בורא פרי העץ, כך כתבו בתוספות... (לו ע"ב)

הסדר כאן: 1) אגוז מושקדש; 2) קנילא; 3) דבר שאינו ידוע לפי ר"ח; ו-4) סוכרי. סדר זה מתאים לתוספות ר"י שירליאון, וכן משם העתיק תוספות הרא"ש. בתוספות שלנו הסדר הוא: קנילא, סוכרי, אגוז מושקדש, ודין דבר שאינו ידוע נשמט. בנוסף, בהמשך תוספות ר"י שירליאון מזכיר את הלכות גדולות כתימוכין לשיטתו לברך 'פרי העץ' על סוכרי: 'כמו שכתב בהלכות גדולות'.⁴¹ לפי תוספות הרא"ש זו אכן שיטת הלכות גדולות אבל לפי תוספות מברכים 'בורא פרי האדמה'. לפי המפרש שיטת התוספות היא לברך 'בורא פרי העץ' ובניגוד לשיטת הלכות גדולות. ברור אפוא שתוספות ר"י שירליאון כאן עמד לפני המפרש ולא תוספות שלנו ולא תוספות הרא"ש.

2. היו יושבין כל אחד ואחד מברך לעצמו וכו'... וכן כתב בתוספות דאתרויהו מיירי, כלומר אברכת המוציא ואברכת המזון (מב ע"א).

הלשון מתאימה לתוספות ר"י שירליאון: 'ואומר רבי דודאי בתרווייהו מיירי...' אבל בתוספות שלנו ובתוספות הרא"ש השיטה נמסרת בלשונות אחרות.

יש הבדל בסדר הצגת הדיון בקבצי התוספות. בתוספות ר"י שירליאון, 'רבי' (=ר"י הזקן) מתרץ קושיא מסוגיה אחרת לומר שהמשנה דנה גם בברכת המוציא וגם בברכת המזון. זו שיטת התוספות המצוטטת על המשנה על ידי המפרש כמו כל הקבצים חוץ מתוספות ר"י שירליאון, ששם דיון זה נמצא בעמוד ב עם הסוגיה התלמודית. נראה מן הסדר שהמפרש השתמש בקובץ אחר של התוספות. אבל לאור ההוכחות החזקות הנ"ל נראה סביר יותר שבאופן עצמאי, גם התוספות שלנו, גם תוספות הרא"ש וגם המפרש כאן השמיטו את אריכות הדיון בנושא והזכירו את המסקנה רק בפירושיהם למשנה בעמוד א.

נראה שגם רבו של המפרש, רשב"א, השתמש בתוספות ר"י שירליאון.⁴²

משנה תורה לרמב"ם

המפרש מצטט את משנה תורה לרמב"ם שש פעמים כ'כתב רמבמז"ל' או כדומה,⁴³ לכן ברור

41 בהמשך המפרש השמיט איזכור זה של הלכות גדולות לטובת שיטת הלכות גדולות לפי הליקוטים ור' יונה, לברך 'פרי האדמה'. ראה לעיל בסעיף על הלכות גדולות, דוגמה 2.

42 ראה רשב"א לברכות דף לו ע"ב ד"ה 'קליפי רימון', וכן משמע קצת מדף כו ע"ב ד"ה 'וכתבו התוספות' ומדף נ ע"ב ד"ה 'ולענין פסק', והשווה תוספות ר"י ותוספות שלנו.

43 לו ע"ב ד"ה 'זנגביל'; לו ע"א ד"ה 'הכוסס'; שם ד"ה 'ואורז ודוחן'; לו ע"ב ד"ה 'חביצה'; מג ע"א ד"ה 'איכא

שחיבור זה עמד לפני המפרש. פעם אחת המפרש מבסס את פירושו על דברי רמב"ם במשנה תורה ומשלב בירור בדברי רמב"ם.⁴⁴ בסוף הפירוש ששרד המפרש גולש לדף נג ע"א של התלמוד, כנראה על פי סדר הדינים אשר במשנה תורה.⁴⁵ יש שינויים קלים בין הגירסאות של משנה תורה בציטוטים של המפרש ובין גרסאות כתבי היד במהדורות פרנקל ושילת למשנה תורה.

ר' יהונתן מלוניל

המפרש מצטט פעם מהפירוש של ר' יהונתן ומזכירו בשם (מב ע"א ד"ה 'היו יושבין'). יש שינויים קלים בין נוסח המפרש ובין הנוסח המודפס. ברור שפירוש זה עמד לפני המפרש אבל קשה לדעת אם השתמש בו גם במקומות אחרים בלי להזכירו. אולי בין הפירושים שמתאימים לרש"י (הנ"ל בסעיף על רש"י) היו שהגיעו למפרש דרך ר"י מלוניל, המרבה לצטט את דברי רש"י.⁴⁶

ליקוטים המיוחסים לרמב"ן

ליקוטי הרמב"ן של מסכת ברכות התייחסו רק למעט ממסכת ברכות. אין בידינו כתבי יד של הליקוטים.⁴⁷ חלק מן הליקוטים נלקחים מספר תורת האדם של רמב"ן, כולל הקטע אשר בפירוש תלמיד רשב"א (לו ע"ב ד"ה 'זנגביל'). עסקנו בציטוט מכתבים אלה בסעיף על הלכות גדולות.⁴⁸ ברור שדברי המפרש: 'אבל בשם בעל הלכות גדולות ז"ל כתבו...' מתייחסים ל'וראיתי בהלכות גדולות...' שהיה כתוב בליקוטים שעמדו לפני המפרש.

הציטוט מהלכות גדולות מקוצר ומעובד, ובפירוש למסכת ברכות הוא שוב מקוצר ומעובד תוך שילוב עם דעות בעלי התוספות ורבנו יונה. הכרעת המפרש 'וזה עיקר' עולה בקנה אחד עם דעת 'אית רבנן דאמרין לברך על סוכר בורא פרי האדמה...' אשר בספר הלכות גדולות ומצוטט בליקוטים.

המפרש כותב דור אחרי פטירת רמב"ן ובכל זאת אין הוא מייחס את הליקוט הזה לרמב"ן אלא למחברים אנונימיים ש'כתבו בשם הלכות גדולות'. באותה לשון המפרש מייחס לתלמיד ר' יונה

דאמרי'; שם ד"ה 'ומשחא כבישא'; מג ע"ב ד"ה 'על הוורדים'.

44 לו ע"ב: 'כללא דמלתא על כל פירות האילן מברכין כתחלה'.

45 ראה להלן עמ' 69, הערה 150.

46 ראה פוגל, רש"י, עמ' 137-148; רבנו יהונתן על מסכת בבא קמא, מבוא, עמ' כח-לט.

47 יהלום, גירונה, עמ' 45. לפי מילאס ובאטל, מלאי, עמ' 317, סימן 297, עותק של 'לקוטות' היה בספריה של דון וידאל לובל ובנו אסטרוק בגירונה בשנת 1415. הם זיהו עותק זה כליקוטי רמב"ן אלה ('segurament'), אבל יתכן שזה היה ספר ליקוט של מדרשים או כדומה.

48 ראה את הטקסט של המפרש לעיל בדוגמה 2.

ולתוספות, חיבורים אנונימיים: 'כתבו בשם'. לכן יש לפקפק בייחוס קטע זה לרמב"ן, ויש לשקול אפשרות שנתחבר על ידי מחבר אחר, שמא חכם פרובנצלי שרמב"ן היה רגיל להשתמש בו.⁴⁹

תלמיד רבנו יונה

החיבור של תלמיד ר' יונה על מסכת ברכות הודפס כפירוש יחידי סביב הלכות ר"ף בדפוס ראשון.⁵⁰ לפי י"מ תא-שמע תלמיד זה למד בישיבת ר' יונה בטולדו דוקא,⁵¹ והוא היה קרוב משפחתו של ר' יונה.⁵² תלמיד זה היה גם תלמיד רמב"ן. יש מייחסים את הפירוש לר' שלמה בן עלי משוריה שבקסטיליה.⁵³

המפרש תלמיד רשב"א מבסס את פירושו על החיבור של תלמיד ר' יונה על הרי"ף, יותר מכל מקור אחר. הוא הזכיר את ר' יונה שש פעמים בשמו, על פי רוב באמצעות כינוי 'כתבו בשם ר' יונה' או כדומה. המפרש מרבה לצטט מן הפירוש גם בלי להזכירו בשם, כאשר במקרים אלו הוא מרבה לקצר, לעבד, להוסיף דעות אחרות ופירוש. המפרש מדייק לכתוב 'כתבו בשם ר' יונה' כשתלמיד ר' יונה מצטט את ר' יונה בשמו, כגון 'מורי הרב נר"ו'. כשאין תלמיד ר' יונה מזכיר

49 ראה יהלום, גירונה.

50 הלכות רב אלפס, קושטא, רס"ט.

51 תא-שמע, הספרות, עמ' 27. לא הבנתי את ההוכחות שתלמיד זה למד אצל ר' יונה בטולדו. גלינסקי, טור, עמ' 22, הערה 35, וגלינסקי, הרא"ש, עמ' 394, הערה 25, כתב הוכחה אחרת, לפיה בהקדמה לצדה לדרך, עמ' 6, כתוב שר' יונה הגיע לטולדו מגירונה ומשמע שהפירושים נכתבו שם בטולדו. כל הפירושים לרי"ף מיוחסים לר' יונה עצמו שם, לכן קשה להסתמך על מקור זה. התלמיד למד גם אצל רמב"ן, לכן אין הכרח לאתר אותו במקום חוץ מגירונה, שם פעל ר' יונה 'הירונדי'. רוטשטיין, תלמידי ר' יונה, עמ' 58, הערה 96, הניח שהתלמיד למד אצל ר' יונה בקטלוניה ולא בטולדו.

52 ההנחה של תא-שמע שהתלמיד היה קרוב משפחה לר' יונה מתבססת על שיטה מקובצת למסכת כתובות דף י ע"א, בשם תלמיד ר' יונה: 'מורי הרב ר' יונה ז"ל קרובי נ"ר אומר'. ברם, שם התלמיד מתייחס למעשה שבא לפני רמב"ן המוזכר לפני זה. יתכן שנפלה טעות סופר בהעתקת דברי התלמיד בשיטה מקובצת ובמקור היה כתוב: 'קרובי', ומדבר על קרבה בין ר' יונה ובין רמב"ן, ככתוב בתלמיד ר' יונה לברכות דף ב ע"ב לדפי הרי"ף: 'וכך היה מנהגו של מורי הרמב"ן נר"ו אבל מורי רבינו יונה קרובו נתן טעם למנהג...'. וכן בשו"ת הרמב"ן סימן ח: 'קרובי ה"ר יונה...', בריטב"א לסוכה לה ע"ב ובנימוקי יוסף לנדרים טו ע"א לדפי הרי"ף. אם כן, אין יסוד להנחה שהתלמיד היה קרוב של ר' יונה. ראה רוטשטיין, תלמידי ר' יונה, עמ' 9, הערה 15, שפקפק בתיאוריה זו של תא-שמע וגם הוא הציע שנפלה כאן טעות סופר זו בשיטה מקובצת.

53 ראה תא-שמע, הספרות, עמ' 26; שבט, הרי"ף, עמ' 53-54. לפי רוטשטיין, תלמידי ר' יונה, עמ' 9, הערה 16, מדובר בכפר בקטלוניה, אבל לפי המקור בספר הקבלה המובא אצל שבט, שם, הערה 2*, מדובר ב'מדינה'. רוטשטיין, ר' יונה, עמ' 97, כנראה חזר בו ומזהה את המקום כעיר בקסטיליה. אם נקבל עדות זו, קרבנו את התלמיד לטולדו כדעת תא-שמע וגלינסקי לעיל בהערה 51.

את רבו ר' יונה במפורש, גם המפרש תלמיד רשב"א לא מדייק להזכיר כלל שהוא מצטט מן החיבור. בקטלוגיה היה מקובל להעתיק ולעבד פירושים בלי להזכירם, בפרט אצל מפרשי הרי"ף.⁵⁴ הניסוח 'וכתבו' והצמדת ניסוח המפרש לעתים קרובות לחיבור של תלמיד ר' יונה מוכיחים שחיבור זה עמד בכתב לפני המפרש ושהחיבור של תלמיד ר' יונה נכתב באופן אונימי במקור.

לפי א' שושנה יש יתרונות לגרסת כתב היד האיטלקי ששרד.⁵⁵ השוויתי את נוסח כתב היד עם הנוסח המצוטט על ידי המפרש ולא מצאתי ביניהם שינויים משמעותיים. הטבלה תדגים את דרך המפרש לקצר, לעבד ולהוסיף לדברי תלמיד ר' יונה:

54 שבט, הריטב"א, עמ' 187-188. על התופעה הכללית בתקופה זו ראה גלינסקי, טור, עמ' 237; יהלום, גירונה, עמ' 131.

55 קמברידג', ספריית האוניברסיטה 2, Add. 514. ראה תלמוד בבלי, מהדורת עוז והדר, מבוא להלכות אלפסי, עמ' ו. במהדורה זו ביצעו תיקונים בלי ציונים בתלמיד ר' יונה על פי מהדורת א' שושנה שטרם נדפסה.

	תלמיד ר' יונה (כתב יד)	תלמיד רשב"א
1	ולפיכך נראה שהפירוש הנכון הוא כמו שפירש רבינו האי ז"ל ורב גאון בעל הערוך ז"ל	... אבל רבינו האי גאון ז"ל והרב בעל הערוך ז"ל פירש
2	דחביצא הוא שלוקחין הפירורין ומחברין אותם יחד עם הדבש או עם המרק בלא שום בישול כלל	חביצא לחם שמחברין עם המרק ועם דבש בלא שום בישול כלל
3		משום הכי אמר רב ששת דאפילו בפירורין פחות מכזית ואיכא תוריתא דנהמא שמברכין עליהן המוציא ושלש ברכות... משום הכי לא מברכין אלא בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה מעין שלש, אבל הכא גבי חביצה המוציא ושלש ברכות, ולפום האי פירושא ליכא ולא מידי.
4	והיכא שאינו לא מבושל ולא מחובר אלא שהוא פירורין לבדם אף על פי שאין בהם כזית ואין בהם תואר לחם שהן דקין ביותר מברך עליו המוציא וג' ברכות שכיון שהוא פת בפני עצמו אינו יוצא לעולם מתורת פת	וכתבו בשם הרב רבנו יונה ז"ל: היכא דאיכא פתיתין ואינן לא מבושלין ולא מחוברין, אף על פי שאין בהם כזית ואין בהן תואר לחם, שהם דקים ביותר, מברכין עליהן המוציא ושלש ברכות, דכיון שהוא פת בפני עצמו אינו מוצא מתורת פת לעולם ע"כ
5		וזה שלא כדברי ר"ח ז"ל שפירש דהא דאמרי פת הצנומה בקערה מברך המוציא מיירי דאיכא עליה תוריתא דנהמא. וכן דלא כדעת הרמבמז"ל דאמר דפחות מכזית אינו מברך לבסוף שלש ברכות.

בסעיף 1 נראה שכתב היד של תלמיד ר' יונה משובש. הכינוי 'גאון' עבר מרב האי לר' נתן בעל הערוך. המפרש מצטט דעות אלו מתלמיד ר' יונה בלי להזכיר אותו. גרסת המפרש נכונה. בסעיף 2 המפרש מקצר את גרסת תלמיד ר' יונה. בסעיף 3 המפרש מוסיף פירוש. בסעיף 4 המפרש מעבד את דעת ר' יונה המוזכרת הפעם בשמו. עיבוד זה פחות אקטיבי מן העיבוד בסעיף 2 של דברים שלא הביא תלמיד ר' יונה בשם ר' יונה עצמו. בסעיף 5 המפרש מוסיף דעות אחרות שאינן נמצאות בתלמיד ר' יונה.

למרות שהוא מצטט הרבה מתלמיד ר' יונה כמתכונת לפירושו, המפרש השתמש בו באופן אקטיבי ואינו מקבל את כל הדעות של ר' יונה. לדוגמה, ר' יונה חידש שברכת 'בורא נפשות' יש

לברך בלי שם ומלכות.⁵⁶ המפרש העתיק לשון הברכה עם שם ומלכות (לו ע"ב) כשיטת התוספות על פי הירושלמי ולא הזכיר את דעת ר' יונה.⁵⁷ המפרש אינו כותב 'קיצור תלמיד ר' יונה', ובכמה סוגיות הוא ביסס את הפירוש על חיבורים אחרים ולא התייחס לדברי תלמיד ר' יונה.⁵⁸

ר' אהרן הלוי (רא"ה)

רא"ה מוזכר פעם אחת בשמו בתוך הפירוש: 'ויש אומרים דאפילו לא קבע נמי מברכין עליה המוציא, אלא דאגב אורחיה מייתי תלמודא הא דמר זוטרא. וכן דעת הרב רבינו אהרן הלוי ז"ל (לו ע"ב ד"ה 'טרוקנין'). דעה מחודשת זו לברך 'המוציא' על טרוקנין (כוכא דארעא) אפילו לא קבע סעודה עליו אכן נמצאת בפירוש רא"ה כאן, כולל הדיוק בדברי מר זוטרא:⁵⁹

... אבל הכא פת גמור הוא בין קבע סעודתיה בין לא קבע סעודתיה חד דינא אית ליה ודינא דפת אית ליה. ודאמרינן דמר זוטרא קבע סעודתיה עליה ומברך עליה שלש ברכות לא לעכובא דבלאו הכי נמי ליבריך נמי שלש ברכות, אלא אגב אורחיה אמר תלמודא דאורחיה דמר זוטרא למעבד הכי ולמימר דשפיר חשיב דאורחיהו דאינשי למיקבע סעודתיהו עליה.

מניסוח המפרש משמע שיש אומרים דעה זו בנוסף לרא"ה. לא ברור מיהו היש אומרים שאינו רא"ה. מצאתי דעה זו רק בהלכות ברכות של ריטב"א (א, לא), תלמיד מובהק של רא"ה.⁶⁰ ואולי כוונת המפרש אינה לומר שמדובר כאן בשני חכמים, אלא לומר שהיש אומרים הוא רא"ה. בנוסף, פירוש אחר בסוגיה אחרת שמובא סתם מתאים לפירוש רא"ה דוקא.⁶¹ נראה שהפירוש ה'פשוט' מצוטט סתם והפירוש המחודש מצוטט בשמו של רא"ה.

חידושי רשב"א ותשובותיו

לעתים קרובות נראה התאמה בין הפירוש ובין חידושי הרשב"א למסכת ברכות גם בעניינים אשר אינם נמצאים אצל התלמיד ר' יונה ותוספות. הוא אינו מבסס את פירושו על חידושי

56 תלמיד ר' יונה על הרי"ף בברכות לב ע"א.

57 תוספות לברכות דף לו ע"א ד"ה 'בורא נפשות'.

58 כגון: 'הגרעינין חייבין בערלה' (לו ע"ב), 'פלפלי רטיבתא' (שם), 'והמוגמרות' (מג ע"א). וראה עוד דוגמאות לעיל בסעיף על הלכות גדולות.

59 חידושי הרא"ה, ברכות, עמ' רעז-רעח.

60 ראה הערת המהדיר לדפוס ראשון של הלכות אלפסי שהוכיח שזו דעת הרי"ף, אבל לפי רא"ה פירושו בא לחלוק על הרי"ף.

61 דף מג ע"ה ד"ה 'אמר רב לא שנו'.

רשב"א באופן מילולי כמו שהוא משתמש ומעבד את החיבור של תלמיד ר' יונה, אלא דעות רשב"א באות דרך כלל בלשון חופשי של המפרש.⁶² אי אפשר להוכיח בודאות שחידושי הרשב"א עמדו לפניו בכתב בנוסף ללימודו בבית המדרש של רשב"א שקיבל את תורת רשב"א בעל פה מתלמידיו. אבל נראה שהחידושים או חלק מהם אכן עמדו לפניו כי לפעמים הוא מצטט מטבעות לשון של רשב"א, כגון:

והוא דהוי עץ או מין עץ כגון הדס וכל דדמי ליה, לאפוקי עצי אתרוג ותפוחים וכיוצא בהן שאינן עומדין להריח ואין עיקר נטיעתן לכך (מג ע"א).

ובחידושי רשב"א:

ופי' הדס וכל דדמי ליה, כלומר שיהא עיקרו לריח כהדס לאפוקי עצי אתרוג ותפוחים שאין עיקר נטיעתן לריח, כן פי' בתוספות.

אבל בתוספות ר"י (וכעין זה בכל קבצי התוספות) שם:

כלומר לאפוקי תפוחים וחבושים שריחן טוב ואין עיקרן עשוי לריח כמו הדס ולכך לא מיקרו עצי בשמים.

דברי המפרש מתאימים לעיבוד של רשב"א מדברי התוספות יותר מהתאמתם לדברי התוספות עצמו. רק ברשב"א מדובר על 'עצי אתרוג ותפוחים' ו'שאין עיקר נטיעתן...'.⁶³

בסוגיית הוורדים (מג ע"ב) המפרש אומר: 'ורבינו נ"ר (רשב"א) כתב בריחן שנתן ריח טוב... עוד כתב רבינו נ"ר דמימי וורדים...'.⁶⁴ ראינו בסעיפים על התוספות ועל תלמיד ר' יונה שכשהמפרש כותב 'כתב' כוונתו לדברים המונחים לפניו בכתב. משמע מכאן, שהדין הראשון מתייחס לתשובות הרשב"א, בעוד השני לחידושי הרשב"א ושניהם היו לפני המפרש.⁶⁵ במקומות אחרים המפרש מביא דעות הנמצאות רק בתשובות הרשב"א אבל לא מצטט מילה במילה ולכן קשה להכריע אם תשובות אלה עמדו לפניו, או שקיבל את מסקנות הרשב"א בעל פה.⁶⁶

לסוף נעיר כי ר' זרחיה הלוי (בעל המאור) ור' משה בר נחמן (רמב"ן) לא מוזכרים בפירוש תלמיד הרשב"א. גם תלמיד ר' יונה וחידושי הרשב"א לא הזכירו אותם, אך רא"ה הרבה להזכירם.⁶⁷

62 ראה לדוגמה: לו ע"ב, ד"ה 'דין וממה', הערה 15; שם, ד"ה 'פלפלי', הערה 17.

63 קטע של חידושי הרשב"א למסכת ברכות דף ג שנמצא בארכיון ההיסטורי של גירונה, (4) 1-278. ראה תיאור לעיל, עמ' 11.

64 כגון גרעינין המרים שהמתיקו על ידי האור (לו ע"ב). לפי תשובות הרשב"א ולפי המפרש מברכים: 'בורא פרי העץ'.

65 ראה יעקבי, הרא"ה.

פרק חמישי

עקרונות הפירוש

פרשנות התלמוד שירש המפרש מרבתי

שלושה חיבורים תלמודיים חשובים על מסכת ברכות נכתבו בדור שלפני תלמיד רשב"א והם משקפים מסורת הלכתית של קטלוגיה בהתפתחותה: החיבור של תלמיד ר' יונה, חידושי ר' שלמה בן אדרת (רשב"א) ופירוש ר' אהרן הלוי (רא"ה). הפירושים של תלמיד ר' יונה ורא"ה נכתבו סביב לרי"ף והם רצופים, שכן מטרתם לכלול את כל ההלכה למעשה שיוצאת מן התלמוד על ידי הרי"ף ולהוסיף. תלמיד ר' יונה מוסיף הרבה מבעלי התוספות ור' יונה רבו. הרא"ה צמוד יותר לרבו, רמב"ן, ולתורת הראב"ד וחכמי פרובנס. מאידך, חידושי הרשב"א נכתבו כספרי החידושים שלא מפרשים את התלמוד ברצף כרש"י אלא קופצים מעניין לעניין כדרכם של תוספות.

ברור שכל חיבור נכתב בנפרד ואין יחס כלשהו ביניהם. רא"ה כתב את חיבורו עבור תלמידים בינוניים כפי שכתב במבוא לספרו. נראה שגם החיבור של תלמיד ר' יונה נכתב עבור ציבור דומה. לא כן חידושי רשב"א, שמתאים יותר ללומדים דגולים. רשב"א נחשב כתלמיד מובהק של ר' יונה, אמנם בחידושי למסכת ברכות אינו מזכירו כלל. לכן ברור שרשב"א לא למד מסכת ברכות עם ר' יונה בבית מדרשו. רשב"א ותלמיד ר' יונה היו תלמידים משניים של רמב"ן ולכן יתכן שהכירו אחד את השני. נראה שתלמיד ר' יונה לא למד את חידושי רשב"א. תלמיד ר' יונה כתב את חיבורו בחיי ר' יונה, שנפטר ב-1263, כשרשב"א היה רק בן עשרים ושמונה.

החיבור של רא"ה אינו משקף את מסורת תלמיד רשב"א ובית מדרשו, וחידושי הרשב"א אינם משרתים את מטרתו להכין חיבור השווה לכל נפש. לכן נראה שתלמיד רשב"א שואב מהם רק לעתים רחוקות ונשען על החיבור של תלמיד ר' יונה.¹

1 בניגוד לתוספות הרא"ש, שלפי פאור, תוספות הרא"ש, עמ' מו, שאב הרבה מחידושי רשב"א ורק מעט מתלמיד ר' יונה. יש להציע סיבה אחרת להעדר חידושי רשב"א כאן. שמא תלמיד רשב"א היגר מקטלוגיה לטולדו כמו תלמידי רשב"א ר' דוד הכהן, ר' שלמה עמיאל, וכמו ר' אברהם בן אסמעאל, רבו של רבנו ירוחם. ראה גלינסקי, טור, עמ' 20. לכן, המפרש הכיר את חיבור תלמיד ר' יונה ולא את חידושי רשב"א. ברם, לא נמצא בפירושו זיקה כלשהי לתורת טולדו, חוץ מהישענותו על תלמיד ר' יונה, ולא ברור אם חיבור זה נכתב בטולדו. ראה לעיל, עמ' 38, הערה 51.

הגדרת החיבור כפירוש לתלמוד

לפירוש זה נמצא הרבה מאפיינים של פירושי הלכות אלפסי: פירוש פשוט ורצוף, הצגת עיקרי הדעות לפי ההלכה, הוספת פסקאות מחיבורי הלכה אחרים והסתייגות מחידושים עצמאיים ופלפולים.² מדוע אם כן המפרש ייסד את פירושו סביב לתלמוד ולא כתב את חיבורו סביב לספר הרי"ף? שמא מפני שתלמיד רשב"א לא התכוון להתחרות עם פירוש אשר סביב לרי"ף למסכת ברכות של תלמיד ר' יונה אלא להפיץ את תורתו בתחום של פרשנות התלמוד. כמו כן היו בידי המפרש הפירושים לרי"ף של ר' יהונתן מלוניל ושל ר' אהרן הלוי. לתלמוד לא היה פירוש רצוף פשטני חוץ מפירוש רש"י ולדעת תלמיד רשב"א פירוש זה צריך עדכון או החלפה. עוד אפשרות סבירה היא שהמפרש התכוון בפירושו לעודד את הלומדים לעבור מן האלפסי ללימוד התלמוד. הנחה זו היא לאור הדבר שרבו, רשב"א, לא כתב פירוש לרי"ף וגם לא כתב כן רבו, ר' יונה (אלא רק תלמידו כתב כן).³ יתכן שכמותם הזדהה המפרש עם דרך הלימוד של רבני צרפת שהיא סביב לתלמוד ולא אלפסי. דרך לימוד זו התחזקה בספרד על ידי ר' יונה, שלמד בישיבת איורא של בעלי התוספות בצרפת.

הגדרתי את החיבור הזה כפירוש לתלמוד ולא כספר הלכה מסודר לפי סדר התלמוד. הבחנה זו לא ברורה. למפרש ישנה מטרה משנית לשמש כספר הלכה בזה שהלומד מגיע בסוף דיוני הסוגיות לפסק הלכה – 'אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא'. לכן הוא סוטה לעתים מרצף התלמוד ו'גולש' לדון בסוגיות אחרות ובנושאים אחרים כשיש להם הקשר הלכתי, כדרך ספרי הלכה ומפרשי הרי"ף. רוב הפירוש ניתן ללימוד כספר הלכה בפני עצמו בלי להזדקק לדברי התלמוד במלואם, שהמפרש מצטטם בפנים כדי הצורך.⁴ ראה להלן על שלשה הרבדים של הפירוש.

יתכן והמפרש התכוון לחבר ספר הלכתי כ'רי"ף חדש', לא כתיקונים ותוספות שעשה רא"ש בפסקיו על שלד של הלכות אלפסי המקובל, אלא 'שיפוץ' יסודי חדש של עבודת רי"ף עצמו בספרו. מתקופת רי"ף התפתחה ההלכה, לכן החלק שנוסף לתלמוד בפירוש תלמיד רשב"א גדול הרבה מן התוספות שהוסיף רי"ף לתלמוד מתורת הגאונים.

את ספר 'בית הבחירה' של ר' מנחם המאירי גם ניתן להגדיר כפירוש לתלמוד או כספר הלכה

2 שבת, הרי"ף, עמ' 9.

3 על אי התאמה בין התלמידים ובין ר' יונה עצמו בתחום ההלכה ראה תא-שמע, הספרות, עמ' 25-26.

4 מעטים המקומות שהמפרש מפנה לתלמוד בלי לצטט את כל הטקסט הנצרך, כגון בריש דף לט ע"א במעשה של תלמידי בר קפרא.

המסודר לפי סדר התלמוד. י"מ תא-שמע הגדיר אותו כפירוש לתלמוד;⁵ לאור זאת יש להגדיר גם את החיבור של תלמיד רשב"א כפירוש לתלמוד ולא כספר הלכה.

מטרות הפירוש

נראה כי הבעיה שהעסיקה את המפרש היא לנווט בין כל הפרשנות והפסקים של רבותיו והקדמונים, ולהדריך את לומד התלמוד על ידי פירוש שמצד אחד אינו מכביד עליו בריבוי שיטות ופלפולים, ומצד שני אינו משמיט פרשנות ישרה, חיונית וסמכותית. המפרש לא חיפש במה להציג את חידושו, אלא ראה את עצמו כ'סדרן' של דברי רבותיו. למרות ענותנותו של המפרש שנמנע מלהוסיף על דברי רבותיו, אין בית מדרש בלא חידוש, ומתוך עיון והשוואה בין המקורות ובין דבריהם כפי סידרת המפרש, הבנתו בדעתם מתגלה לעיתים כפנים חדשות.⁶ הבנתו מתאימה כמעט בכל מקום להבנת הפוסקים שבאו אחריו. אין הוא טועה בדבר משנה.

המפרש החליט ליצור פירוש אקלקטי שעונה על כל הדרישות של הלומד 'תחת קורת גג אחת', והם מחולקים לשלושה רבדים בתוך הפירוש. הרובד הראשון הוא פירוש פשוט למילים ומשפטים. ניתן ללמוד את הפירוש ללא פירוש רש"י. פירושי המילים הקשות (שרווחות בפרק זה, המזכיר הרבה זנים של צמחים וחיות) המפרש מצטט מפירוש רש"י ומספר הערוך ומוסיף לעזים בשפתו. הפירוש עצמאי, פשוט, מספיק ומתומצת. שלד פנימי זה של הפירוש הוא 'תחליף' לפירוש רש"י שהתאים המפרש לשיטות רבותיו, כמו שעשו מפרשי הרי"ף – העברת פירושים מפירוש רש"י לתלמוד לרי"ף עם עיבודים ושינויים. שלד זה מלווה את הלומד לאורך כל הפירוש.

בספרות הרבנית נמצאים פירושים אשכנזיים קדומים הדומים לפירוש רש"י לתלמוד.⁷ בקטלוגיה ובפרובנס לא קיים פירוש כזה. יתכן שספר נזר הקודש של רא"ה היה נסיון למלא דרישה זו.⁸ ניתן להסביר את העובדה שאחרי תקופת תלמיד רשב"א לא היו נסיונות נוספים

5 תא-שמע, הספרות, עמ' 159-172. אבל ראה להלן שהגדרה זו לא ברורה.

6 כגון בסוף הדיון על פתיתים ופירורים (לז' ע"א ד"ה 'חביצה') המפרש משלב את דעת רמב"ם בדין חביצה, וזה חידוש.

7 ראה לדוגמה: ארנד, שרידי פירוש.

8 ראה את תיאור רא"ה בהקדמה לפירושו למסכת ברכות. פירוש 'נזר הקודש' אמור להיות רצוף ואינו מזכיר אלא דעה אחת למשך כל הפירוש. לפי מ' הרשלר, במבוא למהדורתו של פירוש רא"ה למסכת סוכה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 2, הפירוש למסכת זו מתאים לתיאור רא"ה של ספרו נזר הקודש. לפי אסף, הרא"ה, ספר נזר הקודש נאבד ולפי תא-שמע, הספרות, עמ' 68, כל החידושים על רא"ה הם ספר נזר הקודש ורא"ה הגזים בתיאורו כי אכן נמצאים דעות רבות ברוב חידושו. נראה לנו לקבל את דעת הרשלר שהפירוש למסכת סוכה הוא שריד של ספר נזר הקודש. יתכן שתלמיד רשב"א מתחרה במפעל זה ומייצג בית מדרשו מול רא"ה. על

ליצור פירוש פשטני רצוף מפני שפירוש רש"י קנה שביתה כפירוש קנוני בקרב קהל היעד. פירושים אלה של רא"ה ותלמיד רשב"א לא התפשטו, ולכן אנו נתקלים בהם כמאובנים של מינים שנכחדו.

המפרש לא חיבר 'שיטה' עצמאית אלא בחר בין שיטות הקיימות. תרומתו החדשה היא בברירת המיזוג ובהסברי השיטות. הוא לא בחר בכל מקום בשיטה אחת כפי שעשה רמב"ם במשנה תורה. מצד שני, גם לא השתדל לכלול את כל השיטות.

הרובד השני של הפירוש הוא לדון בין פירושים עיקריים בקצרה. לרוב, דיונים אלה הם עיבודים תמציתיים של תוספות, תלמיד ר' יונה, ואחרים. נראה שמטרת המפרש היא דיאקטית. מצד אחד הוא רוצה להכניס את התלמיד לדיונים בין השיטות השונות הקיימות ולא להיות רק ספר קיצור הלכה. מצד שני הוא לא רוצה או לא יכול להכביד על התלמיד בדיונים ארוכים כמו בתוספות לפעמים. לכן הוא מפשר ומאזן ליצור תמצית של דיונים אלה.

זה מוביל לרובד השלישי, שהוא פסק הלכה למעשה. לרובד זה לפעמים המפרש מקדיש כותרת: 'דין'. לפעמים המפרש אינו מקדיש כותרת אלא מצטט מספר הלכה סמכותי כמו הלכות גדולות או משנה תורה. לפעמים הוא מכריע: 'זה עיקר', אבל לא תמיד, ונוח לו להשאיר דעות שונות של הקדמונים לפני הלומד.

יתכן שמעלה זו של הפירוש, שהכל יש בו: פרשנות מילולית, משא ומתן, ופסק הלכה, היא היא חסרונו. הפירוש לא הצטיין באף אחד מן התחומים האלה ושמא משום כך הוא לא קנה שם בציבור הלומדים.

יש הרבה רעיונות משותפים לפירוש זה ולבית הבחירה של המאירי. ספר תלמודי מקיף זה נחתם בשנת 1300,⁹ קרוב לזמן כתיבת הפירוש של תלמיד רשב"א. המאירי נחשב כ'תלמיד רשב"א' בזה שהוא שאל את רשב"א שאלות בהלכה, וכינה את רשב"א בבית הבחירה 'גדולי הדור'. גם בית הבחירה מאורגן כפי סדר התלמוד, מוסיף דעות של גאונים וחכמי הראשונים ודן ביניהם בלי להוסיף פלפולים. החיבור נקרא בית 'הבחירה' משום שהוא כולל את כל הדעות הנבחרות.¹⁰ גם תלמיד רשב"א מצטט רק דעות נבחרות, אבל לפי המסורת שבידיו בקטלוגיה, והוא מתעלם לרוב מדעות של חכמי פרובנס.

הגשמת רעיונות אלה שונה מאוד בין החיבורים. המאירי כתב חיבור ללמוד עם המשנה שנכללת בו, שאפשר ללמוד ביחד עם התלמוד כפירוש חופשי או כתחליף לתלמודים ולספרות

התפשטות פירוש רש"י לספרד ראה קנרפוגל, ריטב"א, עמ' 239-240.

9 תא-שמע, הספרות, עמ' 159.

10 ראה בהקדמה של ר' מנחם המאירי.

התלמודית.¹¹ המפרש תלמיד רשב"א שמר על לשון התלמוד בתוכו כמו רי"ף. המאירי לא מזכיר חכמים בשםם אלא בכינויים. תלמיד רשב"א מקפיד להזכיר כל דבר בשם אומרו.¹²

חיבור אחר של תלמיד רשב"א אחר קרוב מאוד לסגנון בית הבחירה הוא 'ספר הכללים'.¹³ החיבורים כל כך דומים,¹⁴ שכאשר ר' חיים ב"ר ישראל בנבנשתי מצטט את ספר הכללים בספרו 'חמרא וחייא' על מסכת סנהדרין, הוא מייחס את הספר ל'הרב המאירי'. נראה שתלמיד רשב"א המפרש את מסכת ברכות אינו בעל ספר הכללים משום שמחבר הפירוש למסכת ברכות השתמש הרבה בספר הלכות גדולות ובתוספות (כנזכר לעיל בפרק הרביעי), אך בעל ספר הכללים לא השתמש בספרים אלה אלא פה ושם, שמא רק מכלי שני.

תלמידים אחרים של רשב"א כתבו קיצור פסקים וספרי הלכה שכוללים בתוכם הלכות ברכות ומייצגים אותן מסורות.¹⁵ יש הרבה מקבילות ועניינים משותפים ביניהם. הפירוש עולה על הפסקים והחיבורים בנאמנות למקורות, באיכות הדייקנות בציון החכמים וברמת לשון הכתיבה. התלמידים מחברי ספרים אלה לא השתמשו בפירוש זה. המפרש התמקד בלימודו על חיבורים שונים, כמפורט בפרק חמישי לעיל, אבל מחברי ספרי קיצורי הפסקים קבלו חלק גדול יותר ממסורותם בעל פה כנראה. מטרת הפסקים היא הלכתית תכליתית: לסדר את ההלכות

11 סולובייצ'יק, המאירי, עמ' 256. ראה בהקדמה לבית הבחירה: 'ר"ל להיות העניינים הנכללים בו דברים מקובלים מפי מומחים דרך קבלה ועדות ודברים נבחרים באין מאמר מצטרף בהם ממיני המבוכות והמחלוקות והמשא ומתן קראתי על זה הצד שם החבור הזה בית הבחירה'.

12 אבל כפי שהערתי, לעיל עמ' 39, דברים שקיבל באופן אנונימי המפרש מעתיק ומוסר בלי איזכור ואי אפשר להבחין ביניהם ובין דברי עצמו.

13 תא-שמע, הספרות, עמ' 163, הערה 38 ועמ' 172-173, והספרות שם, וראה בלוי בהקדמה למהדורה שניה לספר הכללים.

14 ספר הכללים נכתב בעברית ולא בלשון רבנית מעורבת עברית וארמית; כינויי שמות החכמים דומים לשיטת המאירי שלא להזכיר חכם אחרי תקופת התלמוד בשמו, והספר מבוסס על חלק מאותם חכמים שבבית הבחירה. אך שלא כספר בית הבחירה, ספר הכללים לא מצטט את המשנה ואינו מפרשה במדור מיוחד. ראה סולובייצ'יק, המאירי, עמ' 256. קשה לומר ששני חכמים אלה חידשו בנפרד אותה שיטה מיוחדת של כינויים. סביר להניח שחכם אחד בחר בשיטה שחידש השני. לפי סולובייצ'יק כמחצית המקורות לספר בית הבחירה הם חכמי פרובנס. לעומתו, ספר הכללים לא מזכירם חוץ מראב"ד. ספר הכללים מרבה מאוד לצטט את רמב"ן ולפי יהלום, גירונה, עמ' 86, רמב"ן הוא 'החשוב בין מפיצי תורת הראב"ד בקטלוניה'. ראה עמנואל, פרובנס, עמ' 47-51, לגבי הגנת המאירי על מנהגי פרובנס מול חכמי קטלוניה. נראה שספר הכללים מייצג את חכמי קטלוניה, אותם 'תלמידי הרמב"ן', שנגדם המאירי קרא תגר בספרו מגן אבות להגן על מנהגי פרובנס מול השתלטות התלמידים מקטלוניה. שמא ספר הכללים מייצג את הצד השני בפולמוס.

15 פסקי הלכות ברכות; פסקי תלמיד הרשב"א; ספר השולחן; ספר הפרדס של תלמיד בנו של רשב"א. ספר צרור החיים כולל הלכות ברכות. שולחן של ארבע של ר' בחיי כולל הרבה ענייני ברכות אבל הוא קובץ של עיוני המחבר בהלכות שנוגעות לסעודה.

כפשוטן בצורה שווה לכל נפש.¹⁶ בניגוד, הפירוש למסכת ברכות נועד לתלמיד ישיבה ולא ל'בעל הבית'.

קהל היעד של הפירוש

האם היה קהל יעד לפירוש? יתכן שהמפרש כתב במחברותיו סיכומי לימודיו לצורך פנימי, רק כדי לחזור על לימודו באופן מהר. סביר להניח שהמחבר היה מורה או ראש בית מדרש וכתב את הפירוש למען תלמידיו. הפירוש נכתב על ידי סופר מקצועי, ומסודר כעין חיבורים של חכמי קטלוגיה בני זמנו שנתפרסמו לרבים. בין אם הסופר הוא המחבר ובין אם לאו, עצם השקעתו מרמזת על תוכנית פירסום.

לאיזה ציבור קוראים מיועד הפירוש? יתכן שהמפרש התכוון לעודד ולסייע ללומדי רי"ף ורמב"ם, לעבור ללימוד התלמוד תוך כדי שמירה על עקרונותיהם בלימוד הלכתי, שהם הבנת סוגיות לפי פשוטן ובירורי הלכה למעשה בלי עיכובים. אפשרות אחרת היא שהפירוש נכתב עבור תלמידים שאינם קשורים ללימוד רי"ף. בתקופת המחבר הופיעו הרבה ספרי הלכה 'פופולריים', קיצורי הלכה למעשה המיועדים לציבור לומדים שלא הגיע לתלמוד, כמו חיבורי הפסקים שהזכרנו לעיל.¹⁷ שמא המפרש מנסה לפתוח את שערי התלמוד לפני תלמידים המתחילים לימוד התלמוד אשר באו מציבור זה.¹⁸

16 ראה גלינסקי, טור, עמ' 85-128.

17 ראה גלינסקי, טור, עמ' 85.

18 אם כן, יש סברה לומר שהפירוש לא כלל במקור אלא את מסכת ברכות, המתאימה במיוחד למתחילים אלה.

פרק ששי

הפירוש לפרק 'כיצד מברכין'

להלן מובא לראשונה הפירוש של תלמיד רשב"א לפרק 'כיצד מברכין'. במהדורתנו פתחנו את כל ראשי התיבות והקיצורים. כמו כן פתחנו את הליגטורות (משלבי אותיות) המאפיינות את הכתב הספרדי הרהוט, כגון: א-ל, ב-ה, ב-י, ה-ו, ו-י. לא עקבנו אחרי הפיסוק שבכתב היד, אלא הוספנו הרבה וגרענו מעט, לנוחות הקורא. הדגשנו ציטוטים מהתלמוד שהמחבר פירש.

כללי העתקת הפירוש:

() = מחיקה של הסופר. [] = הוספה של הסופר.

< > = הוספת המהדיר על פי השוואה עם מקבילות או לפי העניין.

[לו ע"א]

<...> הוא הקליפה¹ הילכך אין מברכין אלא שהכל. וכתב בעל הלכות גדולות ז"ל² שהשקדים המרים בעודם קטנים אוכלים בקליפה שלהם ומברכין עליהן בורא פרי העץ משום דאדעתא דהכי נטעינהו בעודם קטנים. מכשהם³ גדולים אינן ראויין לאכילה מפני המרירות שניכר בהם יותר ואין מברכין עליהן כלל.

1 החלק הראשון של הקטע חסר, על מנת לשחזרו נצטט מתוך תלמידי ר' יונה על הרי"ף בברכות כה ע"ב (גם להלן ההפניות בחיבור זה תהיינה לדפי הרי"ף): 'ואומרים רבני צרפת שמזה נלמוד ללולבי גפנים ולשקדים בעודם רכים ואוכלים אותם עם הקליפה שלהם שאין מברכין עליהם בורא פרי העץ אלא שהכל דלא נטעי להו אינשי מתחלה אלא לדעת זה הפרי שבפנים ועכשיו עיקר אכילתם היא הקליפה'. והשווה שו"ת הרשב"א, א, סימן תכח.

2 כן נמצא בתלמידי ר' יונה, רשב"א ורא"ש. גרסה אחרת נמצאת בהלכות גדולות, דפוס ויניציאה, עמ' סח: 'שקדים המרים בין קטנים בין גדולים ולא כלום, דא"ר אלעא א"ר מני הורה ר' חנינא בציפורי ואמרי לה ר' חנניה בציפורי הלכה כמ"ד זה וזה לפטור'.

3 ולא 'שכשהם'. וכן בתלמידי ר' יונה הנ"ל.

צלף: שם אילן הוא נצפה והוא פרחא, ובלשון ישמעאל אלכבר⁴ ובלעז קפר⁵, ויש בו שלשה מיני אכילה: תמרות אביונות קפריסין.

תמרות: הם לולבי האילן וכשהן רכין אוכלין אותן. אומרין עליהן בורא פרי האדמה וגם על העליון.⁶

אביונות: שהם יוצאין מהן, והם עיקר הפרי ומברכין עליהן בורא פרי העץ.

קפריסין: גם עליהם מברכין בורא פרי העץ משום שהם שומר לפירי.⁷ האביונות והקפרסין נקראין נצא דפרחא, והאביונות נקראין בוטיתא, כך פירש הרב בעל הערוך ז"ל.⁸ ועוד יהבי טעמא לקפרס דדינא הוא לברך בורא פרי האדמה,⁹ דאפילו נימא ששומר פרי חשוב פרי, ספק הוא, והא תנן (ברכות ו, ב) בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא.¹⁰ [לו ע"ב]

דין: ואמרו עוד כלל בפירות האילן **משיוציא** הפרי אף על פי שהם קטנים מברכין עליהן בורא פרי העץ, חוץ מן הבוסר שמברכין עליו בורא פרי האדמה, עד שיהא שיעורן כפול ומברכין עליהן בורא פרי העץ. הא פחות מיכן אינו פרי דומיא דקפרס ומברכין עליהן בורא פרי האדמה.¹¹

דין: וממה שאמרו בגמרא **והגרעינין חייבין בערלה** יש ללמוד לגרעיני הפירות, הגרעינין המתוקין, שמברכין עליהן פרי העץ דכיון דחשוב פרי לענין ערלה חשוב פרי לענין ברכה.¹² מיהו דוקא גרעינין המתוקין, אבל המרים אינו מברך עליהם כלל¹³ אלא אם כן ממתק אותן על ידי

4 כ"ר, ראה בלאו, מילון, עמ' 585. כן תרגם רמב"ם לערבית בפירוש המשניות, מעשרות ד, ו.

5 caprier בצרפתית, שיח-צלף. על פי קטן, אוצר לעזי רש"י, חלק ב, עמ' 41, ערך 389.

6 צריך להיות: 'העליון'.

7 זו דעת הראב"ד על פי הרמב"ן בברכות לו ע"א והרא"ה כאן, וכן הריטב"א (הלכות ברכות ל, א): 'זמן האוכל קפרס מצלף של ערלה אף על פי שאין לו דין ערלה ברכתו בורא פרי העץ'.

8 בערוך השלם ערך בְּטִיתָא: 'פירוש בוטיתא היא אביונות'. וכן פירש רש"י כאן.

9 כן פסקו ר"ף, רמב"ן, רשב"א, ועוד.

10 תלמידי ר' יונה דף כה ע"ב, ד"ה 'ומדלגבי ערלה'. ושם מבואר מהו הספק: אם הקפריסין נחשבים שומר פרי או לא. וכן ברמב"ן בברכות לו ע"א.

11 השווה: שו"ת הרשב"א, א, סימן תכח, ותוספות בברכות לו ע"ב ד"ה 'שיעורו כפול הלבן'. כאן סתם המפרש שמברכים על צלף 'בורא פרי האדמה' כדעת ר"ף, רמב"ן ורשב"א.

12 זו דעת הלכות גדולות שנתווספה לחלק מכתבי יד של התלמוד ולדפוסים בדף לו ע"ב. ראה רמב"ן לו ע"א ד"ה 'וכתב בעל ההלכות' ורשב"א לו ע"א ד"ה 'רבי אליעזר'.

13 תלמידי ר' יונה בברכות כה ע"ב.

האור.¹⁴ ויש אומרים דגרעינין המרים אם ממתק אותן אין מברכין אלא שהכל.¹⁵

פלפלי רטיבתא אוכלא הוא, וכתב הרב אלפסי ז"ל דמברכין עליה בורא פרי האדמה.¹⁶ ויש אומרים בורא פרי העץ,¹⁷ והביאו ראיה ממה שאמר בגמרא ללמדך שהפלפלין חיבין בערלה, וכי היכי שהם פרי לגבי ערלה הם הכי נמי¹⁸ לענין ברכה ומברכין עליה בורא פרי העץ. והראב"ד ז"ל¹⁹ תקן דברי הרב אלפסי ז"ל ואמר מדקאמר מה תלמוד לומר עץ מאכל (וי' יט, כג) עץ שטעם עזו ופריו שוה, שהפרי הוא כמו העץ. הילכך ליכא הפרש בין לפרי ו>בין <כוליה אילן חשבינן ליה פרי והוי מן האדמה ומברכין עליה בורא פרי האדמה. ולא דמי לאתרוג דמברך עליה בורא פרי העץ אף על פי שטעם עזו ופריו שוה, דהתם ניכר האתרוג באילן שהוא פרי יותר מהפלפלין.²⁰ אבל פלפל יבש כולו מודו דלא אוכלא הוא ואין מברכין עליה כלל, מדאמר רבא כס פלפלי ביומא דכפורי פטור ואיקימנא **ביבישתא**, מדלגבי יום הכפורים לאו אוכלא הוא לגבי ברכה נמי לאו אוכלא הוא.

זנגביל הוא שקורין גינגבר²¹ ודינו כדין הפלפלין. ברטיבא בורא פרי האדמה וביבישא ולא כלום, מדאמר רבא כס זנגבילא ביומא דכפורי פטור דלאו אוכלא הוא. וכתבו בשם הרב רבנו יונה ז"ל²² שנותן חלוק בין פלפלי רטיבא לזנגביל רטיבא, שעל הזנגביל כולו מודו דמברך בורא פרי האדמה ועל פלפלי רטיבא בורא פרי העץ אבל ביבישתא כולו מודו דלא מברך עליה כלל. וכתבו בתוספות שעל הבושם הנקרא אגוז מושקדש²³ מברכין עליו בורא פרי העץ אם הם ראויות ליאכל, אבל על

14 שו"ת הרשב"א חלק א סימן תכח; שו"ת הרשב"א מהדורת דימיטרובסקי, סימן סו.

15 רשב"א בברכות לו ע"ב ד"ה 'קליפי רימון'. נראה שלדעת המפרש ה'יש אומרים' אינו סותר את הדין הקודם, שעל סתם גרעינים (לא מרים) מברכים בורא פרי העץ.

16 רי"ף בברכות כה ע"ב: 'פלפלי רטיבתא בורא פרי האדמה, ויבשתא ולא כלום דלאו אוכלא הוא'.

17 זו דעת הראב"ד המוזכר ברשב"א בברכות לו ע"ב. עיין תשובות הרשב"א, חלק א סימן ת.

18 הביטוי 'הם הכי נמי' (=הם גם כן) נדיר מאוד בצרפת ואשכנז, אבל מצוי אצל חכמי קסטיליה, קטלוניה, פרוונס ואיטליה.

19 השווה חידושי הרמב"ן בברכות לו ע"ב שייחס דעה זו לגאונים וישבה באופן אחר: 'והתימה גדול...וקבלת הגאונים נקבל...'; וספר האשכול, מב ע"א: 'פלפלא רטיבתא בורא פרי האדמה'.

20 השווה הרמב"ן הנ"ל. הטעם שאין הפלפלין ניכרין נאמר בסוכה לה ע"א בהקשר אחר: 'היכי נעביד? ננקוט חדא? לא מינכרא לקיחתה'.

21 gingebré בקטלאנית, זנגביל. ספר הפרנס, סימן שפ: 'זנגבילא שקורין גינגבורא יבישתא'. וכן אצל ר' אברהם אלשבילי בברכות לו ע"ב ד"ה 'והא אמר': 'פירוש מרקחת שעושין מזנגבילא שקורין לה בלעז גינגברט'.

22 תלמידי ר' יונה בברכות כה ע"ב.

23 nou muscada בקטלאנית, הוא אגוז מוסקט. עיין בית יוסף, אורח חיים, סימן רב, סעיפים יג-יד, טז-יח.

הקנה שקורין קנילא²⁴ מברכין עליו בורא פרי האדמה.²⁵ וכן כל אותם שהם ידועים שהם פרי מברך עליו בורא פרי העץ ושאינו פרי מברך עליו בורא פרי האדמה. ואותו שאינו ידוע מברך עליו שהכל, וכן פירש ר"ח ז"ל.²⁶ ועל הסוכרי²⁷ מברך בורא פרי העץ, כך כתבו בתוספות,²⁸ אבל בשם בעל הלכות גדולות ז"ל כתבו בורא פרי האדמה,²⁹ ולא משום דקנה לאו עץ הוא, אלא משום דכיון דלאו פירא מפיק ולא פירא קא אכלין אלא גוף הדבר, לא מיתמר³⁰ פרי העץ אלא פרי האדמה, מידי דהוה אשותא דפרחא.³¹ וזה עיקר, וכן דעת הרב רבנו יונה ז"ל.³² והרמבם ז"ל כתב שעל הסוקר³³ אינו מברך אלא שהכל, ואפילו על הקנים שלו שלא נתבשלו עדיין, לא נדון הלחות המתוק שבהם אלא כמיא בעלמא ואין מברכין אלא שהכל.³⁴

האי המלתא: פירוש מרקחת שקורין גינגיבריא³⁵ ונותנין בו זנגביל, מברכין עליו בורא פרי האדמה כדרך שמברכין אזנגביל,³⁶ וכן לשאר המרקחות. ונותנין בהם סמים, ו>אם< אין ידוע אם הם פרי עץ או פרי אדמה, מברכין עליהן מספק פרי האדמה, דהא תנן (ברכות ו, ב) אם בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא. ואין לאסור המרקחות שלהם משום בשולי גוים ומשום גיעולי גוים, דהא אמרינן סתם כליהם של גוים אינן בני יומן³⁷ והוון נותן טעם לפגם הוא ומותר

24 canyella בקטלאנית, קינמון.

25 תוספות בברכות לו ע"ב ד"ה 'ברטיבא': 'ואגוז שקורין מושקדא מברכין בורא פרי העץ שגם נוהגין לאכול אותו ביובש'. וראה בתלמידי ר' יונה בברכות הנ"ל בשם רבני צרפת.

26 רבינו חננאל בברכות לו ע"ב: 'וכל היכי דמספקא ליה ליברך שהכל נהיה בדברו דתנן ועל כולם אם אמר שהכל נהיה בדברו יצא'.

27 sucre בקטלאנית, סוכר.

28 תוספות בברכות לו ע"ב ד"ה 'ברטיבא'.

29 הלכות גדולות, כ"י מילאנו (על פי מהדורת הלדסהימר), אבל בהלכות גדולות דפוס ויניציאה, עמ' סו, דעה זו מובאת בשם: 'ואית רבנן דאמרי'. והשווה רבינו ירוחם: תולדות אדם וחווה, עמ' קמג ע"ג.

30 שימוש במונח 'מיתמר' במקום 'נימא' או 'נאמר' מאפיין את חכמי קטלוגניה.

31 ספר האשכול, מד ע"א: 'לא מתאמר ביה פרי העץ אלא פרי האדמה, מידי דהוה אשותא דפרחא'.

32 תלמידי ר' יונה בברכות כה ע"ב: 'ועל הסוקר מברך בפה"א כמו שהוא בהלכות גדולות ע"כ לשונם ז"ל ולזה נוטה דעת הרב מורי נר"ו'.

33 היינו: 'סוכרי'.

34 משנה תורה, הלכות ברכות, ח, ה; תלמידי ר' יונה הנ"ל: 'אמנם הרמב"ם ז"ל כתב שעל הסוקר אינו מברך אלא שהכל'.

35 gingebre בקטלאנית. נראה שבמקור זו צורה אחרת של השם 'זנגביל', המרכיב העיקרי של המרקחת. ראה לעיל, הערה 21.

36 תלמידי ר' יונה בברכות כה ע"ב: 'ופירש הומלתא מרקחת שעושין מזנגבילא וקורין אותו בלעז זנגבירי'.

37 תוספות לעבודה זרה לח ע"ב, בשם רש"י, ר"ת ור"י. וכן נראה מרש"י שם ד"ה 'נותן טעם לפגם'. וכתוב בהדיא

כללא דמלתא: על כל פירות האילן מברכין כתחלה³⁹ בורא פרי העץ ולבסוף בורא נפשות רבות, חוץ מחמשת המינין הכתובים בתורה (דב' ח, ח) והם ענבים ורמונים ותאנים וזתים ותמרים שמברכין עליהן לבסוף ברכה אחד מעין שלש, שהוא על העץ ועל פרי העץ ועל ארץ חמדה טובה ורחבה וכו' וחותרם ברוך אתה ה' על העץ ועל פרי העץ. ועל פירות הארץ ופירות כתחלה בורא פרי האדמה ולבסוף בורא נפשות רבות וחסרונ' על כל מה שבראת ברוך אתה ה' חי העולמים.⁴⁰ ודברים שאינן גידולי קרקע כגון בשר ודגים וגבינה ובצים וחלב ודבש וכיוצא בהן כתחלה מברכין שהכל ולבסוף בורא נפשות רבות.⁴¹

חביץ קדרא וכן דיסא דכעין חביץ קדרא⁴² מברכין עליהם בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש, שהיא על המחיה ועל הכלכלה וכו', וחותרם ברוך אתה ה' על המחיה ועל הכלכלה. חביץ קדרא: פירוש מאכל שעושין מקמח ושמן ודבש ונעשה עבה וקרו ליה אברושין.⁴³ דיסא כעין חביץ קדרא הוא מאכל של חטים כתושות ועושין אותו בקדרא בשמן ודבש לפיכך מברכין עליהן בורא מיני מזונות. אף על פי שיש בו שמן ודבש הקמח או החטים הם עיקר, דהא קימא לן כרב ושמאל דאמר כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליהן בורא מיני מזונות, אבל⁴⁴ דיסא גרידא שאין בו שמן ודבש ולא שום תערובת שמברכין⁴⁵ עליו בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.

בספר הישר של רבינו תם (חלק החידושים), סימן תמד, וכן הסכימו כל הראשונים שסתם כליהם של גוים אינן בני יומן, ולא כדעת הרמב"ם במאכלות אסורות, ג, טז. וראה בכסף משנה שם.

38 תלמידי ר' יונה כה ע"ב ד"ה 'מרקחת'.

39 ולא: 'בתחלה'. וכן בכתבי יד פריס ופירנצה של התלמוד, ובכתבי יד של רי"ף.

40 עם חתימה, כתלמוד ירושלמי ברכות, י ע"ב, ולא כתלמידי ר' יונה בברכות לב ע"א: 'ונראה למורי הרב נר"ו שזה מטבע קצור הוא... ונכון לומר חתימת הברכה בלא שם'.

41 הקטע החל מן הכותרת 'כללא דמלתא' הועתק ממשנה תורה, ברכות, ח, א. המפרש הוסיף את נוסחי הברכות באמצע דיני הרמב"ם.

42 לשון פיסקה מן הגאונים שנמצאת בכ"י פירנצה ובכ"י מינכן, וברי"ף. רש"י מחקה. ראה דקדוקי ספרים סימן ל.

43 על פי רש"י בברכות לו ע"ב ד"ה 'חביץ קדרא': 'אברושדי', מאכל העשוי מקמח, דבש ושמן. לפי אוצר לעזי רש"י המילה פרסית, אבל סוקולוף במילון ארמית בבליית ערך אברושג, מצטט חוקרים שדוחים הסבר זה. המילה נמצאת בארמית בבליית מאוחרת של הגאונים.

44 אולי צ"ל: 'כמו'.

45 צריך להיות: 'מברכין'.

הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה ולבסוף בורא נפשות רבות.⁴⁶ והוא הדין בחטה שלוקה כל שהוא בעינה ולא נמחית דאין מברכין בה בורא מיני מזונות,⁴⁷ וכדאמי' אלו הן מעשה קדרה חלקא טרגיס וכו', אלמא אין דין מעשה קדרה לברך מיני מזונות אלא כשנמוחו, והכי איתא בקצת נסחי מלשון מר יהודאי גאון ז"ל.⁴⁸ ואין מברכין גבי חטה לבסוף [מעין שלש] אלא <כשמברכין> בלכתחלה מיני מזונות. טחנה החטה אפאה ובשלה, כלומר שפתת אותה הפת ובשלו בקדרה, בזמן שהפרוסות קיימות, כלומר שהן כזתים אותן הפתיתין או שיש להם תואר לחם ולא נשתנית אותה צורת הפת, מברך עליה המוציא ולבסוף ברכת המזון. ואם אין באותן הפתיתין כזית או שאין בהן תואר לחם מחמת הבישול מברך עליו כתחלה בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. כן דעת הרמבמז"ל.⁴⁹

הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה ולבסוף בורא נפשות.

ואורז ודוחן: יש אומרים שאורז הוא הנקרא אורז ויש אומרים שהוא הנקרא מיל,⁵⁰ ודוחן הוא הנקרא פניץ⁵¹ ושניהם אינן ממין דגן. הילכך אם טחנן ואפאן ומאותו הפת עשה תבשיל, כיון שאינן מין דגן אפילו יש בהן פרוסות קיימות כזית אינו מברך עליהן המוציא אלא בורא מיני מזונות כיון דמזון נינהו. אבל לבסוף אינו מברך אלא בורא נפשות, דהלכה כחכמים דאמרי (לקמן ע"ב) כל שאינו לא משבעת המינים ולא ממין דגן כגון פת אורז ופת דוחן רבן גמליאל אומר ברכה אחת מעין שלש וחכמים אומרים ולא כלום, ז"ה <בורא נפשות. ודוחן גם כן דינו שוה עם אורז לענין ברכה לכתחלה ולבסוף, דכיון דאמרי גבי אורז דמברך עליה בורא מיני מזונות דמזון נינהו, הכי נמי אמרי בדוחן ובשאר מינים שהם מזון מברכין גם כן בורא מיני מזונות. כן

46 תלמיד ר' יונה בברכות לב ע"א: 'ומכאן יש ללמוד שהכוסס את החטה מברך עליו לבסוף בורא נפשות'.

47 רמב"ם, הלכות ברכות ג, ב: 'אכל דגן שלוק כמו שהוא מברך לפניו בורא פרי האדמה, ולאחריו בורא נפשות רבות'.

48 תוספת זו נמצאת בכ"י מינכן של התלמוד: 'והלכתא... אבל היכא דשליק ליה חיטי בעיניהו דלא תברינהו כלל מברך בורא פרי האדמה מאי טעמא בעיניהו קיימי'. השווה רש"י לז ע"א: 'הכי גרסינן אבל רבנן לא ורבנן לא והתניא כו', ולא גרסינן והלכתא ומהלכות גדולות הוא'. בספר הלכות גדולות סימן א, הלכות ברכות פרק שישי, עמ' סג-סד: 'וחיטי ושערי דאמרינן דוקא דעבידן מידי דמשבח להון כגון דייסא וחביצא וחושלא'.

49 הלכות ברכות ג, ח.

50 mil בצרפתית, דוחן. תוספות בברכות לז ע"א: 'רש"י פירש אורז מיל, ויש מפרשים ריזו ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מיל'. קטן, אוצר לעזי רש"י, כותב כי מה שאנחנו מכנים 'אורז' לא היה ידוע בימי רש"י בצרפת או לא היה בשימוש. וראה אבן עזרא לדניאל א, טו.

51 paniz בצרפתית, פנג (אוצר לעזי רש"י).

דעת גאון אחד ודעת הרב רבנו יונה ז"ל,⁵² אבל <כתב> הרב אלפסי ז"ל שאין מברכין על הדוחן אלא שהכל ולא בורא מיני מזונות, שאין דינו שוה לאורז לפי שהאורז יותר חשוב מהדוחן,⁵³ מדתניא רבי יוחנן בן נורי אומר אורז מין דגן הוא ואף על פי <שאין הלכה> כמותו, <מכל מקום> למדנו שאין דינן שוה. ועוד מדלא קאמ' הכוסס את האורז ואת הדוחן אפאן ובשלן אלא במלתא דאורז שקיל וטרי, שמע מינא שאין דוחן שוה לאורז ואין מברכין עליו אלא שהכל. וכן כתב הרמבמז"ל אורז שבשלו או שעשה ממנו פת כתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש,⁵⁴ ובלבד שלא יבא דבר אחר מעורב בו אלא אורז לבדו, אבל פת דוחן או פת שאר מיני קטניות כתחלה מברך שהכל ולבסוף בורא נפשות רבות. כל שמברכין עליו המוציא מברכין לאחריו ברכת המזון וכל שמברכין כתחלה בורא מיני מזונות מברכין אחריו ברכה אחת מעין שלש, חוץ מן האורז. במה דברים אמורים, שאכל כזית ולמעלה, אבל אם אכל פחות מכזית מברך לכתחלה הברכה הראויה לו ולאחריו אינו מברך כלל. וכן הדין לכל המשקין ע"כ.⁵⁵

כל שהוא משבעת המינים: אסיקנן דהלכה כחכמים ומברכין עליהן ברכה אחת מעין שלש.

[לז ע"ב]

ריהטא: שקורין חרירה,⁵⁶ בין היכא דמפשי ביה קמחא בין היכא דלא מפשי ביה קמחא בורא מיני מזונות, <היכא>⁵⁷ דלא תהא רכה ביותר, דהא אמרי לקמן דמברכין עליה שהכל גבי שתיתא.⁵⁸

חביצה:⁵⁹ פירוש שמפרפרין הפת בתוך האלפס ומבשלין אותו בשמן ודבש.⁶⁰ וקימא לן כרב ששת

52 תלמידי ר' יונה בברכות כו ע"א.

53 הכל בתלמידי ר' יונה בברכות הנ"ל. המפרש לא הזכיר דעת הגאון שעליו תמה הרשב"א, הסובר שעל אורז אין מברכין בורא מיני מזונות.

54 נראה כטעות סופר אגב ריהטא ובמקום 'ברכה אחת מעין שלש' צריך להיות: 'בורא נפשות רבות'. השווה רמב"ם הלכות ברכות ג, י: 'אורז שבישלו או שעשה ממנו פת בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף בורא נפשות'.

55 יש שינויים קלים בין גרסת הרמב"ם כאן ובין הגרסות שבדפוס ובכתבי יד בשינויי נוסח של מהדורת פרנקל. אין נפקא מינה ואולי יש כאן פרפרזה.

56 حريرة בלשון ערבי. השווה 'הריסא', שהיא דייסא של בשר טחון עם חטה ושומן (בלאו, מילון, עמ' 72b). וראה ערוך השלם, ערך 'דייסא'.

57 השלמתי לפי העניין. אולי צריך להיות: 'בד"א' או כדומה.

58 נראה שהמפרש סובר כתוספות, רמב"ם ותלמידי ר' יונה בברכות, ש'שתיתא' היא 'שתיה', ואינה משום רפואה.

59 פיסקה זו מצויה אצל תלמידי ר' יונה באריכות והמפרש הוסיף את דעת הרמב"ם.

60 רש"י בברכות לז ע"ב, ולפי ר' יהונתן לברכות כו ע"א לפי דפי רי"ף.

דאמר דאף על גב דלית ביה פירורין כזית מברך עליהן המוציא ושלש ברכות. והוא דאיכא תוריתא דנהמא: פירוש תואר לחם. ואם אין להם תואר לחם והן פחותין מכזית אין מברכין עליו כתחלה אלא בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. ומה שאמרנו למעלה (לז ע"א) גבי הכוסס את החטה וכו' אין הפרוסות קיימות, פירוש שהם פחותים מכזית, כתחלה מברך בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש, והכא אמרינן דאפילו פחותים מכזית כתחלה המוציא ולבסוף שלש ברכות. הא לא קשיא לפי מה שכתב הרמבמז"ל גבי הא דהכוסס את החטה, וְשֶׁשֶׁל הַפֶּת, דמיירי בזמן שהפרוסות קיימות דאית בהו תואר לחם, ובזמן שאין הפרוסות קיימות דלית להו כזית ולית להו תואר לחם.⁶¹ והכא הא אמרי' והוא דאיכא תוריתא דנהמא. אבל רבינו האיי גאון ז"ל והרב בעל הערוך ז"ל פירש חביצא לחם שמחברין עם המרק ועם דבש בלא שום בישול כלל.⁶² משום הכי אמר רב ששת דאפילו בפירורין פחות מכזית ואיכא תוריתא דנהמא שמברכין עליהן המוציא ושלש ברכות. הינו טעמא משום [ש] הפירורין הן בעין ולא נתבשלו, אלא שחברו הפירורין עם הדבש או עם המרק אבל התם גבי הא דהכוסס את החטה בזמן שאין הפרוסות קיימות הינו טעמא משום שבשלם לאותן פירורין והוי שנוי גדול ונמוחו. משום הכי לא מברכין אלא בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה מעין שלש, אבל הכא גבי חביצא המוציא ושלש ברכות, ולפום האי פירושא ליכא ולא מידי.⁶³ וכתבו בשם הרב רבנו יונה ז"ל⁶⁴ היכא דאיכא פתיתין ואינן לא מבושלין ולא מחוברין, אף על פי שאין בהם כזית ואין בהן תואר לחם, שהם דקים ביותר, מברכין עליהן המוציא ושלש ברכות, דכיון שהוא פת בפני עצמו אינו מוצא מתורת פת לעולם ע"כ. וזה שלא כדברי ר"ח ז"ל⁶⁵ שפירש דהא דאמרי פת הצנומה בקערה מברך המוציא מיירי דאיכא עליה תוריתא דנהמא. וכן דלא כדעת הרמבמז"ל⁶⁶ דאמר דפחות מכזית אינו מברך לבסוף שלש ברכות.

טרוקנין חייבת בחלה מאי טרוקנין כוכא⁶⁷ דארעא: פירוש עושה מקום חלל בכירה כשהיא נסוקת ונותנין בתוכו מים ומלח וקמח כמו שעושין באילפס, ואף על פי שאינה עיסה גמורה אלא גובלא בעלמא חייבת בחלה ויוצא בה ידי חובתו בפסח ומברך עליה המוציא ושלש ברכות. במה

61 רמב"ם, ברכות ג, ח. ועיין בכסף משנה מה שהקשה מרישא לסיפא בדין זה.

62 וכן תלמידי ר' יונה בברכות כו ע"ב ייחסו דעה זו לרב האיי גאון ובעל הערוך (ראה ערך חביצא), אבל בתוספות כאן דעה זו מובאת כ"ל נראה. ברשב"א כאן ובתוספות במנחות עה ע"ב ד"ה 'חביצא' דעה זו מיוחסת לר"ת. ראה תשובת הגאון המיוחס לרב האיי באוצר הגאונים למסכת ברכות, אוצר התשובות, סימן רמד, עמ' 87.

63 לא קשה לפירוש זה מה שהקשו על הפירוש הראשון המובא בשם רב האיי.

64 השווה תלמידי ר' יונה בברכות כו ע"ב.

65 הר"ח מובא אצל תלמידי ר' יונה בברכות הנ"ל.

66 לכאורה הרמב"ם הנ"ל דיבר על חביצא וכדומה לה, ולא על פירורים ממש שלא הדביקו יחד.

67 זו גרסת המאירי, כל בו, כפתור ופרח, אבודרהם ורבינו מנוח. בדפוס: 'כוכא'. ראבי"ה, חלק א, מסכת ברכות, סימן קד, מפרש: 'כוכא דארעא מלשון כוך'.

דברים אמורים דמברכים עליה המוציא ושלש ברכות, היכא דקבע סעודתיה עליה ושאינו אוכל לחם אחר, אבל לא קבע סעודתיה עילויה לא מברכין עליה אלא בורא מיני מזונות ומעין שלש.⁶⁸ ויש אומרים דאפילו לא קבע נמי מברכין עליה המוציא, אלא דאגב אורחיה מיייתי תלמודא (לח ע"א) הא דמר זוטרא. וכן דעת הרב רבינו אהרן הלוי ז"ל.⁶⁹

טריטא פטורה מן החלה, מאי טריטא מרתח גביל: שמרתיחין מים ומשליכין על הקמח, הילכך אין מברכין עליו המוציא ושלש ברכות אלא בורא מיני מזונות ומעין שלש.⁷⁰ ורש"י ז"ל פירש מרתח גביל שנותנין קמח ומים בכלי ובוחשין בכף ושופכין על הכירה כשהיא ניסוקת.⁷¹ וכן כתב רבינו אלפסי ז"ל (כז ע"א): טריטא דארעא מברכין בורא מיני מזונות ואי קבע סעודתיה עילויה המוציא ושלש ברכות.

לחמא דהנדקא <... ...>⁷² מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.

[לח ע"ב]

שלקות: פירוש ירקות ששלקן מברכין עליהן בורא פרי האדמה דשלקות במלתיהו קימי כמעיקרא, ואף על פי דנשתנו על ידי האור, ולא תימא דוקא ירקות שנשתנו לשבחה כגון קרא חייא סלקא וכרובא שאין דרך אכילתן בעודן חיין ושלקן, אלא אפילו ירקות שדרך אכילתן בעודן חיין כגון תומי וכרתי ושלקן מברכין עליהן בורא פרי האדמה, ואף על פי שיש ירקות שנשתנו לגריעותא על ידי השלק כולן במלתיהו קיימי כדמעיקרא לענין ברכה. ותומי וכרתי נמי חשובין יותר על ידי שלק, כן דעת הגאונים והרב אלפסי ז"ל. אבל חכמי צרפת סברו דתומי וכרתי ששלקן מברכין עליהן שהכל, משום דעיקר אכילתן בעוד חיין האשתנו לגריעותא על ידי שלק. ואמרו עוד כלל לענין שלקות, דבר שאינו נאכל כמות שהוא חי אלא עיקר אכילתו על ידי בשול כגון קרא חייא סילקא וכרובא מברכין עליה כשהוא חי שהכל ואחר ששלקן בורא פרי האדמה. ודבר שדרך אכילתו חי ועל ידי בשול גורע כגון תומי וכרתי מברך עליהן כשהוא חי בורא פרי האדמה ואחר ששלקן שהכל, ואפילו כשבשל אותם עם בשר או עם דברים אחרים, כגון שאין השבח בא להן מחמת עצמן אלא מחמת התערובת.⁷³ ודבר שנאכל כמות שהוא חי

68 השווה רשב"א בברכות לח ע"א ד"ה 'האי כובא'.

69 כרא"ה בברכות לו ע"ב. וכן פסק ריטב"א בהלכות ברכות א, לא.

70 פירוש רב האי גאון לפי תלמיד ר' יונה, כו ע"ב בדפי רי"ף: 'דמרתח גביל הוא שלוקחין הקמח ומטילין אותו במים ורתחין'; והשווה רב האי גאון ברשב"א לח ע"א ד"ה 'האי כובא'.

71 רש"י לו ע"ב ד"ה 'גביל מרתח'.

72 תלמידי ר' יונה בברכות כו ע"ב: 'טריטא ... ואיכא דאמרי לחמא דהנדקא ...', וכן בכתבי היד אוקספורד ופירנצה. אבל בכתב יד מינכן, רוב הראשונים והדפוס: 'נהמא דהנדקא'. יש כאן דילוג של לפחות שני עמודים. המלה 'הנדקא' שומר שורה בסוף העמוד.

73 טעם זה נאמר נגד הסוברים שעיקר אכילתם של תומי וכרתי הוא על ידי בישול.

ודרך בשול גם כן, כגון חבושים ואפרסקין וערמונים, גם הברכה שוה בין קודם שלק בין לאחר שלק מברכין עליה בורא פרי העץ. וכן על האגוזים ולוזים ושקדים כשמבשלין אותן בדבש מבשלין⁷⁴ עליהן בורא פרי העץ כמעיקרא, ולא תימא דובשא עיקר אלא פירא עיקר דדובשא למתוקי טעמא יהבי ליה.

דין: ומההוא עובדא דר' יוחנן דאכל זית מליח ובירך עליו תחלה וסוף ילפינן מיניה דעל כל מאכל שיאכל אדם צריך לברך עליו תחלה וסוף, ובלבד שיהא כזית. ואי לית ביה כזית אינו מברך אלא לפניו משום דאסור לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וגם בתוספתא (ברכות ד, א; ה, כ) כן בדין כן⁷⁵ שאין פחות מכזית טעון ברכה בסוף, אבל בתחלה אפילו כל שהוא טעון ברכה לפי שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה. וכן משמע נמי מיהא דהכא דלא קשיא ליה אלא בסוף מאי מברך, דמשמע דאפילו אבורא נפשות רבות. ואותו זית שנתנו חכמים שיעור לענין ברכה או לשאר איסורין לא גדול ולא קטן אלא בינוני, ואמרו בירושלמי (ברכות י ע"א) דאפילו בפחות מכזית מברכין לאחריו כגון פרידא של עינב ופרידא אחת של רמון, וטעמא משום דהוי בריה. במה דברים אמורים דחשוב בריה ומברכין לאחריו? כגון אלו של רמון ועינב שדרכן לאכלן עם הגרעינין, אבל פרי קטן שדרך אכילתו להשליך הגרעינין כגון זתים וגודגדניות, אף על פי שהוא בריה אינו מברך אחריו, דהא אמרינן כי שקלת לגרעיניתיה בצר ליה שיעוריה אלא אם כן הוא גדול שכשישליך הגרעין קאי אשיעוריה ומברך לאחריו כי הא דר' יוחנן, ואם אוכל הכל אף על פי שהוא פחות מכזית מברך לאחריו משום דהוי בריה כדאית בירושלמי (שם). ומיהו בגמרא דידן סבירא ליה <... ..> מיד בפחות מכזית ברכה לאחריו ואפילו אבריה בשום צד, דאי לא לישנייה ליה בגרעיניתו נתנו לתוך פיו⁷⁶ כמו שאמרו בירושלמי.

[לט ע"א]

מההיא עובדא דהנהו תלמידי דהו יתבי קמיה דבר קפרא הביאו לפניהם כרוב ודורמסקנין ופרגיות נתן בר קפרא רשות לאחד מהן לברך קפץ ובירך על הפרגיות תחלה וכו' ילפינן מינה דכל היכא דקבעי סעודתן אפירות לבד, כמו שהיו רגילין חכמים ז"ל, אחד מברך לכולן אף על פי שאין זימון לפירות, הינו ברכה לאחריו, אבל לפניו כל שהן קובעין אכילתן בכך האחד מוציא את כלם, אף על פי שאין אנו רגילין כן בפירות. וזה אנו למדין מדנתן בר קפרא רשות לאחד מהן <לברך>.

ועוד ילפינן מינה משכעס בר קפרא על מי שבירך על הפרגיות תחלה, שהוא בשר עוף הנקרא

74 צריך להיות: 'מברכין'.

75 נראה שנפלה כאן טעות סופר ובמקום 'כן בדין כן' צריך להיות: 'הדין כן' או כדומה.

76 השווה ספר אבודרהם, עמ' שלד: 'הביאו לפניו זית בגרעינתו כיון שנתנו בתוך פיו שלם אף על פי שמשליך הגרעין מברך עליו לבסוף'.

פרדיץ⁷⁷ וברכתו שהכל, ולא בירך תחלה על הכרוב שלוק או על הדורמסקנין שלוקין, שהם פרי עץ הנקרא פרוניש.⁷⁸ הילכך נשמע מינה אם יש לפנינו שני מינין בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה ומין שהכל שמברך בורא פרי העץ תחלה ואחר כך פרי האדמה ואחר כך על מין שהכל, אף על פי שחביב לו יותר דבר שברכתו שהכל, דחשיב לעולם עדיף ומקדמין ליה.

האי תבשילא דליפתא: אף על פי דשדו ביה קמחא טפי, לאו עיקר התבשיל הוא [ה]קמח אלא הלפת, ולדבוקי (ל)[ב]יה הוא דשדו ביה קמחא, הילכך מברכין עליה בורא פרי האדמה, וכן כל כיוצא בזה.

מיא דסלקא: פירוש מים שנתבשלו בו תרדין שקורין אלמולש.⁷⁹ דינו לענין ברכה כסילקא.

וכן **מיא דלפתא כליפתא**, וכן **מיא דשיבתא**, שקורין אניט,⁸⁰ **כשבתא**, וכן **מיא דכולהו שלקי ככולהו שלקי** ומברכין עליהן בורא פרי האדמה. ולא תימא מי סחיטתן בלבד הן, אלא כיון שנתנו טעם במים הרי הן כגופן.⁸¹

פת הצנומה בקערה: פירוש שחתך הפת חתיכות קטנות ודקות ונתנן בקערה ויצק עליהן מים רותחין או מרק רותח. פירש גאון ז"ל⁸² אף שאינו נמוח ויש לו תוריתא דנהמא, בין שיש בהן כזית בין שאין בהן כזית, אסיקנא הכי דהיכא דאיכא פיתא אחרינא למבצע לא לברך על הצנומה אלא על השלימה. אבל היכא דליכא פיתא אחרינא ודאי על הצנומה מברך המוציא, והוא שלא נימוח ויש לו תואר לחם. וכתבו בשם הרב רבינו יונה ז"ל⁸³ דאפילו ליכא תואר לחם מברכין עליה המוציא, דכיון שאינו מבושל ולא מחובר עם שאר דברים עמד בו תוארו ולא נמס ולא נתבטל מתורת לחם. וטעמא דהאי דינא משום דסבירא לן כרבא דאמר מברך ואחר בוצע, כלומר אחר תשלום כל הברכה בוצע כדי שתגמור כל הברכה בשלימה, משום הכי אמרין דאי איכא שלימה עלה מבעי ליה למברך. ירושלמי (ברכות י ע"א): תני ר' חייא אין מברכין על הפת

77 perdius בקטלאנית, חוגלות. וכדומה ברש"י בברכות לט ע"א, בצרפתית: 'פרגיות': בשר עוף שקורין פרדריץ', perdriz (אוצר לעזי רש"י).

78 prunés בקטלאנית, שזיפים. וראה רש"י, תוספות ורשב"א כאן ששוללים פירוש זה. אבל נראה שהיה בפירוש של רש"י שעמד לפני התוספות.

79 armolls בקטלאנית, סוג של תרד, לא מה שקוראים 'תרד' בעברית המודרנית. בבית הבחירה בברכות דף לט ע"א: 'ודורמסקנין... ויש מפרשים ירקות הנקראות ארמולש'; ראה רע"ב על כלאים א, ג: 'לעונין: בערבי קטף ובלעז ארמולאש'.

80 aneid בצרפתית, שבת, שמן ריחני (אוצר לעזי רש"י).

81 תוספות בדף לט ע"א ד"ה 'מיא דסלקא'.

82 מובא בשם הר"ח אצל תלמידי ר' יונה בדף כז ע"ב.

83 תלמידי ר' יונה בדף כז ע"ב.

אלא בשעה שהוא פורס. אמר ר' חייא בר אבא הדא אמרה מאן דנסיב פוגלא ומברך עליה >הוא לא אתי בידיה צריך לברכה עליה זמן תניינות ... בספר הלכות גדולות: ואי אית בהון פירי אילנא ופירי ארעא> מברך על זה וחוזר ומברך על זה, ומקדים פרי אילנא ברישא ע"כ.⁸⁴

[מא ע"א]

הא דאמ' רב יוסף כל המוקדם בפסוק קודם לברכה: אוקימו לה בתוספות⁸⁵ אליבא דרב יהודה דאמר מין שבעה עדיף, דאי אליבא דרבנן הא אמרי חביב עדיף, כלומר אפילו המין המאוחר בפסוק אם הוא אוהב יותר מקדימו, אלא אליבא דרב יהודה אתיא.

[מא ע"ב]

וכן הדין כהאי עובדא **דרב חסדא ורב המנונא איתאיו לקמיהו תמרי ורמוני, שקל רב המנונא וברין >אתמרי< ברישא, אמר ליה רב חסדא לא סבר לה מר כל המוקדם בפסוק הוא קודם לברכה, אמר ליה זה שני לארץ וזה חמישי לארץ:** כלומר תמרי הם שני לארץ, דאמר הכתוב (דב' ח, ח) ארץ זית שמן ודבש, והוא דבש תמרים. >ורמוני הם חמישי< שי לארץ דאמר הכתוב (שם) ארץ חטה ושעורה גפן ותאנה ורמון. ויש בזה הדין שני צדדין: אם הביאו לפנייהם ע>נבים ות>אנים, מקדים ויברך על הענבים ופטר את התאנים, מפני שגפן מוקדם מתאנה ועוד שגפן סמוך למלת ארץ. אבל אם הביאו לפנייהם ענבים ותאנים ורמון> ותמרים מברך אתמרים ברישא שהוא סמוך למלת ארץ יותר משאר המינין. וזה הדין הוא א>ליבא דרב יהודה, המ>קדים המוקדם או הסמוך למלת ארץ, וכל שכן אם שניהם חביבין לו זה כזה. >ואין להעמידה> אליבא דרבנן כגון ששניהם חביבין זה כזה משום הכי דינא הכי אתיא, אבל אם האחד >חביב יותר יברך עליו> אפילו הוא מאוחר בפסוק. אבל הרב בעל הלכות גדולות ז"ל⁸⁶ העמידה אליבא דכולי עלמא. וזה >דאמר ר' יצחק כל המוקדם בפסוק זה הוא קודם לברכה הני מילי היכא >דאיתיה< חביצה, פירוש מאכל של קמח ודבש ושמן, >דמברך בורא מיני מזונות וכיון דאשת> בחינהו לעלוייא מברך ברישא אבל איתי כיסאני וענבי מברך ברישא בורא פרי העץ על >הענבים ובורא פרי האדמה על הכיסני>, פ"י כיסני חטין ופולין מבושלין או קליות ואגוזים, ובמקום בורא פרי האדמה בורא >פרי העץ עדיף ובמקום>ם שהכל בורא פרי האדמה עדיף, אבל תמרים ורמונים מברך ברישא אתמרי מאי טעמ>א תמרי שני לא>רץ ורמיני⁸⁷ חמישי לארץ ע"כ.

הביאו לפנייהם תאנים וענבים בתוך הסע>ודה<... שאין לך דבר שטעון ברכה לפניו ואין טעון

84 הלכות גדולות, א, עמ' 92, טור א: 'ואי אית בהון פירי אילנא ופירי ארעא מברך על זה וחוזר ומברך על זה ומקדים על פירות האילן ברישא דאחשבינן רחמנא ועלי להו'.

85 תוספות בברכות מא ע"א ד"ה 'אמר'.

86 הלכות גדולות, א, עמ' 92-93, עם שינויים.

87 צריך להיות: 'ורמוני'.

לאחרי >אלא פת הבא בכסנין< בלבד >ואמר< רבי חייא פת פטרת כל מ>יני< מאכל ויין פוטר כל מיני מ>שקה אמר רב פפא< הלכתא דב>רי<ם הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה אין צריכין ברכה לפנייהם >... <...> דכל הני שמעתתא הכי היו כדפסק בעל הלכות גדולות ז"ל:⁸⁸ היכא דאיתו ריפתא ואיתו מיכלא כגון בשר וביצה, >על כ<ל מידי דדרכיה למיכל בריפתא בתוך הסעודה, או אפילו מיני פירות כגון תאנים וענבים,⁸⁹ כדשאר⁹⁰ המוציא עילוייה ריפתא פטורא להנך מיני דאיתו ללפת בהו ריפתא. והנך מיני פטורי ולא צריכי לברוכי עליהו, דתני רבי חייא פת פטרת כל מיני מאכל, וכן נמי אמר רב פפא דברים הבאים בתוך הסעודה מחמת הסעודה, פירוש ללפת את הפת. ואפילו היכא דיתחיל למיכל בהו ריפתא בכל הני דאמרי ובתרי הכי אכל מיניהו בתוך הסעודה בלא ריפתא, כיון דאתחיל ביה בריפתא לא צריך לברוכי לא לפניו ולא לאחריו. וטעמא מיהא דאין צריך לברך לפניו הואיל והפת פוטרן, ואף לא לאחריו דברכת המזון פוטרת אותן.

ודברים הבאים בתוך הסעודה שלא מחמת הסעודה: פירוש שלא ללפת בהן את הפת, כגון חביצא ודייסא ומאכל של אורז ותרדי, טעונין ברכה לפנייהם הואיל ואין באין ללפת בהן את הפת אלא באים להשביע או לתענוג. ואין טעונין >ברכה< ל>אחריהם< דמזון אינון וברכת המזון >פוטרת הכל, כן סברת רש"י והרב בעל הלכות גדולות ז"ל. אבל כתבו בשם רבינו יצחק ז"ל הזקן דכל דבר שהוא נאכל להשביע את הרעבון, כגון בשר וביצים וגבינה ודגים וכל מעשה קדרה שלוק ומבושל הוא עיקר סעודתו, בין שבא באמצע בין שבא בסוף, לפי שעדיין הוא אוכל לרעבון. והינו דאמרי (לקמן מב ע"ב): בירך את הפת פטר את הפרפרת וכל שכן מעשה קדרה. מאי כל שכן דקאמר? אלא מפני שהוא עיקר סעודה בגופה משום הכי אין מברכין לפניו, דהפת פטר >את הכל. ודברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה הם לדעת רבינו יצחק ז"ל והתוספות כגון פירות וחטים שב>אים להשביע, אבל דברים הבאים לאחר הסעודה שאין דרך לאכלן עם הפת אלא לעתים רחוקים, וכשבא בתוך הסעודה טעונה בר>כה לפנייהם< אבל אין טעונין ברכה לאחריהם שברכת המזון פוטרת אותם.

ודברים הבאים לאחרי הסעודה שלא מחמת הסעודה: כגון תמרי ורמיני ושאר מיני מגדים, דהא אכלי להו לקנוח סעודתה טעונין ברכה בין לפנייהם< בין לאחריהם, שכיון שסי>י>מו לגמרי

88 הלכות גדולות, א, עמ' 90.

89 המפרש מוסיף פירוש לדברי בעל הלכות גדולות לפי רש"י על פי תלמידי ר' יונה ברי"ף כט ע"א ד"ה 'אמר רב פפא', אבל ברש"י בברכות מא ע"ב ד"ה 'דברים הבאים' בדפוס ובכתב יד גירונה 81-2 אין שמות של הפירות. רשב"א הזכיר פירוש זה בברכות מא ע"ב ד"ה 'אמר רב פפא' וד"ה 'נמצא עכשיו', וכן בספר הפרדס שער תקון הברכות ד"ה 'עלה בידנו'. שמות של הפירות אפשר לדייק מרש"י ד"ה 'הביאו לפנייהם'. בתוספות לפסחים קטו ע"ב ד"ה 'והדר אכיל' פירות אלה מובאים כדוגמות של פירות שלא באים ללפת את הפת.

90 פירוש: לברך על לחם לפני סעודה. וכן בסנהדרין קב ע"ב: 'מהיכא בעית למישרא המוציא?'. וראה סוקולוף, מילון ארמית בבליית, ערך שרי 3#.

אינו מיטפל עם המאכל כלל, אף על פי ש-עדיין לא <בירך על המזון, מברך> תחלה וסוף ברכה הראוי לו. וכתב הרב בעל הלכות גדולות ז"ל⁹¹ אי זה מברך תחלה: ברכת הפירות ואחר כך ברכת המזון, או בר-כת המזון ו-אחר כך ברכת הפירות? מברך ברכת הפירות ואחר כך ברכת המזון. ודוקא דקא <משי ידיה לאחר> סעודה, אבל לא משי ידיה לאחר סעודה ואפילו <נ-מלך אין טעונין ברכת הפירות לאחריה. כן <כתבו> בשם רבי יצחק ז"ל⁹² דהא דאמרינן לאחר סעודה טעונין ברכה <בין> לפנייהם בין לאחריהם זהו בימיהם שהיו נוהגים לע-קור השולחן קודם ברכת המזון, שמסלק <ין השולחן> ומושכין ידיהם מן הפת, טעונין ברכה לפנייהם ולאחר-ריהם, אבל <אנו שאין מנהגנו לסלק השולחן ואין אנו מושכין ידינו מן הפת קודם ברכת המזון, כל זמן שלא ברכו כמו בתוך הסעודה דינינן ליה לטעון לפניו ואין טעון ברכה לאחר-ריו>, דברכת המזון פוטר. אבל לאחר ברכת המזון כל דבר הבא לפניו, אפילו הוא בקביעותיה ובאתריה, טעון ב-רכה לפניו ולאחריו. אבל מזה לא ד-י-בר ההלכה שלא היה צריך לומר.

דין פת הבאה בכסנין ופרשו, פירש בעל הערוך ז"ל ובשם רבינו האיי גאון ז"ל הן כעכי, והיא פת בין⁹³ <... >

[מב ע"א]

<... >⁹⁴ המזון: דהא דא ודא אחת היא. אבל בירך על הפרפרת שלפני המזון לא פטר את הפת: משום שהפת היא עיקר הסעודה ואין הטפל פוטר את העיקר, ואף הפרפרת שלפני המזון לא פטר מעשה קדרה. אבל פרפרת שלפני המזון פטר את הפרפרת שלאחר המזון. וכבר אמרנו שזה היה בימיהם⁹⁵ שהיו מסלקין השולחן אחר גמר סעודתן קודם ברכת המזון והיו מביאין פרפריות ויין, והיה צריך לפרש אם היין והפרפראות שלפני המזון פוטר את שלאחר המזון. אבל עכשו אין אנו נוהגים כן, שהפת לפנינו והיין לפני המזון פוטר את שלאחר המזון. אבל ולקבוע קביעות אחר, וכל מה הבא בתוך הסעודה ואחר הסעודה אחת היא ואין צריך לחזור ולברך, ובלבד קודם נטילת ידים וקודם ברכת המזון. וכן הדין להם,⁹⁶ ולכן בירך על הפת פטר

91 לא מצאתי בהלכות גדולות.

92 תלמידי ר' יונה בברכות כט ע"ב.

93 ההמשך בערוך השלם, ערך 'כסן': 'בין מתובלת ובין שאינה מתובלת שעושים אותה כעכין יבשים וכוססין אותם בבית המשתה ושלא בבית המשתה ומנהג בני אדם שאוכלים ממנו קימצא וכשאכל רב הונא הרבה אמר רב נחמן עדי כפנא זה רעב ולרעבונו אכל לשבוע ממנה ולא בתורת כיסנין וצריך לברך אחריה'.

94 נראה שההתחלה היתה כלשון המשנה בדף מב ע"א: 'בירך על הפרפרת שלפני המזון פטר את הפרפרת שלאחר'.

95 לעיל מא ע"ב ד"ה 'ודברים הבאים', בשם רבי יצחק, על פי תלמידי ר' יונה בברכות כט ע"ב.

96 ר"י הזקן המובא בתלמידי ר' יונה בברכות הנ"ל, אבל כאן המפרש מוסיף ושולל הוה אמינא שבזמן התלמוד,

את הפרפרת הבא אחריו אף על פי שאינה לסעודה אלא לתענוג⁹⁷ ולכבוד⁹⁸ וכל שכן מעשה קדרה שהיא למזון, וכן הלכה.

היו יושבין כל אחד ואחד מברך לעצמו וכו' : דין זה היה בימיהם, והכי הוא דינא ופירושו: היו יושבין בלא הזמנת מקום בדעת כולן, אלא שכל אחד ואחד לוקח פתו ומאכלו ורוצה לאכול, וכרואהו חברו אומר גם אני אוכל. כל אחד ואחד מברך המוציא ואין האחד פוטר בברכת חברו. וכתב רבי יהונתן ז"ל שאף לברכת הזימון לא מצטרפי אלא כל אחד מברך לעצמו עד שיסכימו לאכל ביחד. והלשון מוכיח דתנן (לקמן מה ע"א) שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן וכו'.⁹⁹ וכן כתב בתוספות דאתרויהו מיירי, כלומר אברכת המוציא ואברכת המזון.¹⁰⁰

הסבו אחד מברך לכולן : פירוש הן היה מנהגם לקחת שולחן ומפות לפני כל אחד ואחד, ואוכלין כשהם מוטיין ומסובין על המטות וקתד(ל)[ר]ות והשלחן לפני המטה של כל אחד,¹⁰¹ הילכך כשהם מסובין על המטות כד <רך> כל סעודת קבע אחד מברך המוציא ופוטר את כולן וכמו כן מצטרפי לברכת הזימון.

[מב ע"ב]

ואסיק בגמרא שאם אמרו ניזיל וניכול נהמא בדוכתא פלן, אף על גב דלא הסבו אלא שהסכימו וישבו לאכל כהסבו דמי, ואחד מברך לכולן. ורבינו יצחק הזקן ז"ל¹⁰² פירש שבימיהם שהיה השולחן ומפות לפני כל אחד ואחד היה צריך שישבו כדי שיצטרפו כולן, אבל עכשו שמנהגנו לאכל כולם בשולחן אחד, אף על פי שכל אחד אוכל מככרו אחד מברך לכולן, בין המוציא בין ברכת המזון. ובירושלמי (ברכות י ע"ג) אמרינן רבי יהושע בן לוי אמר בשבוע הבן היא מתני, הא בעל הבית בתוך ביתו לא, תני רבי חייא אפילו בעל הבית בתוך ביתו. פירוש טעמא דרבי יהושע דבעל הבית אין צריך הסבה שכל בני ביתו טפלין אצלו, כלומר אבל אורחים שאינן יודעין

שלא היתה בסעודות קביעות ברמה שיש בזמן הזה, הפרפרת או היין שלפני המזון יפטרו את שלאחר ברכת המזון. ועיין ברא"ש, פרק ערבי פסחים, סימן י, לגבי פטור מברכת בורא פרי הגפן על הכוס של ברכה.

97 הלכות ברכות לריטב"א פרק ב: 'ואין דרך לאכלה אלא לתענוג כעין פירות ונקראת פרפרת'.

98 סוכה כז ע"א: 'אמר לו בכל יום ויום אתה ממשיך כמה פרפראות לכבוד עצמך ועכשיו אי אתה ממשיך פרפרת אחת לכבוד קונך'.

99 רבינו יהונתן על הרי"ף, עמ' 103, ד"ה 'היו יושבין בלא הזמנת מקום'.

100 תוספות בברכות מב ע"א ד"ה 'הסבו'. נראה דמצטרפים לברכת המזון היינו מצטרפים לברכת הזימון. דעה זו מיוחסת לרבינו יצחק בתלמידי ר' יונה בברכות ל ע"ב וכן מובא בשם 'רבי' (=ר' יצחק) בתוספות ר"י שירליאון לברכות מב ע"ב ד"ה 'היו יושבין'. וראה תוספות לדף מב ע"ב ד"ה 'עשרה בני אדם'.

101 ראה להלן מג ע"א.

102 תלמידי ר' יונה בברכות ל ע"ב.

קביעותן אינן מצטרפין עד שיסבו, ורבי חייא בר אבא פירש אף על פי שכולן נגרדרין¹⁰³ אחריו אפילו כן לא הויה חבורה עד שיסב או שיאמרו ניזיל וניכול נהמא בדוך פלן,¹⁰⁴ וכן דעת רבינו האיי ז"ל דמיד שישבו מצטרפין,¹⁰⁵ שפירש הסבו מגזרת סביב, ורוצה לומר כשישבו כלם סביב הלחם, כדמתרג' וישבו לאכל לחם (בר' לו, כה) ואסחרו למיכל, וזו היא ישיבה של קביעות.¹⁰⁶

וגבי הא דאמרי ניזיל וניכול נהמא בדוך פלן דקניא קביעותא, כתב בתוספות¹⁰⁷ דאפילו לא אמרו הכי אלא ניכול כיון שהסכימו הויה קביעות ואחד מברך לכולן, ואף על פי שכל אחד אוכל מככרו. וכן אם הם היו (יושבין) רוכבין כישבו דמי, וכיון שהסכימו ואמרו ניכול, אף על פי שלא ירדו מהבהמות הויה קביעותא ואחד מברך לכולן כיון שעמדו במקום אחד. אבל אם הם היו מהלכין בדרך ואוכלין ולא ישבו, כל אחד ואחד מברך לעצמו. וכן אם הם היו אוכלין מפוזרין, אף על פי שכולן אוכלין בשעה אחת ומככר אחד, כיון שלא קבעו מקום כל אחד מברך לעצמו, עד שיהיו כולן במקום אחד יחד.¹⁰⁸

[מג ע"א]

אמר רב לא שנו אלא פת דבעיא הסבה אבל יין לא בעי הסבה: פירוש כיון שאין דרך לקבוע סעודתו עליו אפילו בלאו הכי סגי לברך אחד לכולן, כל שיושבין דרך קביעות.¹⁰⁹ ויש מפרשים לרב אפילו לשאר דברים חוץ מפת ויין, הואיל ואין דרכן לקבוע אחד מברך לכולן.¹¹⁰

ורבי יוחנן דאמר אפילו יין בעי הסבה אבל שאר דברים לא בעי הסבה ואחד מברך לכולן.

איכא דאמרי אמר רב לא שנו אלא פת דמהניא הסבה: דוקא פת ולא שאר דברים ולא יין. **ורבי**

103 צריך להיות: 'נגרדין'.

104 רשב"א בברכות מב ע"ב: 'ירושלמי ריב"ל בשבוע הבן היא מתני' וכו'.

105 פירוש רב האיי הוא כדעת ר' יצחק. גם רשב"א בברכות מב ע"ב כולל דעותיהם יחד, אך הוא מקשה על פירוש רב האיי דוקא, ומביא את דעת התוספות סתם במסקנתו.

106 תלמידי ר' יונה בברכות ל ע"ב.

107 השווה תוספות הרא"ש בברכות מב ע"ב: 'ניזיל וניכול לחמא בדוכתא פלן. ונראה דהוא הדין נמי אם הם אומרים ניכול כאן שקבעו מקום ובשביל שאלו היו הולכין בדרך נקט תלמודא ניזיל וניכול לחמא בדוכתא פלן שכן מנהג הולכי דרכים'.

108 תלמידי ר' יונה בברכות לא ע"א: 'ואומר רבינו יצחק הזקן ז"ל שאפילו לא אמרו ניזיל וניכול נהמא בדוכתא פלן'.

109 כן דעת רא"ה שרב דיבר רק על יין כי הוא שתיה, אבל לא על אוכל, וכן מובא בשיטת אלשבילי מג ע"א: 'אבל יין לא בעי הסבה. פירוש דיין מתוך שהוא ענין שתיה לא בעי קביעותא כל כך וכל שהן ביחד סגי להו'.

110 כך יוצא מן הרמב"ם, הלכות ברכות א, יב, שפסק כר"י אליבא דלישנא קמא: 'במה דברים אמורים בפת ויין בלבד אבל שאר אוכלים ומשקין אינן צריכין הסיבה אלא אם בירך אחד מהן וענו כולן אמן הרי אלו אוכלים ושותין, ואף על פי שלא נתכוונו להסב כאחד'.

יוחנן דאמר אפילו יין מהניא, דוקא פת ויין, אבל שאר דברים לא מהניא, כלומר דאפילו הסבו כל אחד מברך לעצמו. ואם נפסוק כלישנא בתרא וכרבי יוחנן יקשה עלינו עובדא דבר קפרא דלעיל (לט ע"א) דנתן רשות לאחד מהם לברך בשביל כולם ופירות היו. וברמבמז"ל¹¹¹ פסק כרבי יוחנן אליבא דלישנא קמא, דפת ויין בעו הסבה אבל שאר דברים לא בעו הסבה כלל, כלומר דאפילו בלאו הכי אחד מברך לכולן. והני מילי דאחד מברך לכולן דוקא לברכה ראשונה, אבל לברכה אחרונה בין כך ובין כך לא מהניא להו, וכל אחד ואחד מברך לעצמו משום דאין זימון לפירות.¹¹² אבל אם הוא יין לאחר המזון, כגון שבא להם <היי>ן על ידי הפת וכמו שבירך אחד לכולן בורא פרי הגפן, כך מברך אחד לכולן ברכה אחרונה.¹¹³

בא להם יין כל אחד ואחד נוטל ידו אחת:¹¹⁴ ואף על פי שאמרנו (חגיגה יח ע"ב) הנוטל ידיו לפירות הרי זה מגסי הרוח, אפילו הכי המברך על היין אף על פי שאינו אוכל צריך ליטול ידו אחת, מפני כבוד הברכה או שמא יגע ביין שבכוס, והוא דרך נקיות וטהרה.¹¹⁵ אבל לאכילה צריך ליטול שתי ידיו משום [ש]מא יגע באוכלין בשתייהן, ותכף לנטילת ידים סעודה (מב ע"א).

בא להם יין בתוך המזון, ועדיין לא ברכו על היין אלא עכשו בתוך הסעודה, **כל אחד ואחד מברך לעצמו הואיל ואין בית הבליעה** של השומעים פנוי, ואין לב המסובין אל המברך אלא לאכילה,¹¹⁶ ובעי דעת שומע ודעת משמיע, ואין יכולין לענות אמן וכתוב <ימ> לא פי תהליך (תהי' עא, ה), כן כתבו בתוספות.¹¹⁷ עוד כתבו שם שאם אומר המברך בתוך המזון 'סברי רבותי', והם מניחין לאכל כדי לשמוע ברכה, שפיר דמי ואחד מברך לכולן. ואין נראה לרב רבי אלחנן ז"ל,¹¹⁸ דכיון שתקנו <ח>כמים שכל אחד ואחד מברך אינו יוצא בברכת חברו, ע"כ. ואמר <י> בירושלמי (ברכות י ע"ד) אין בית הבליעה פנוי ואם יענה אמן שמא יבא לידי סכנה, דגרסינן התם אין עונין

111 דעת הרמב"ם מובאת ברשב"א בברכות מג ע"א: 'אבל הר"ם במז"ל כתב דפת ויין בעו הסבה אבל שאר דברים לא בעו הסבה, ונראה דפסק כלישנא קמא וטעמא משום דהוי בדרבנן והלך אחר הלשון המיקל'.

112 השווה תלמידי ר' יונה בברכות לא ע"א: 'ויין נמי בעי הסבה... שאין זימון לפירות'.

113 השווה רשב"א בברכות לו ע"א: 'ונתן רבן גמליאל לרבי עקיבא לברך'.

114 וכן גרסת הרשב"א בברכות מג ע"א. אך לפנינו: 'הביאו להם מים כל אחד ואחד נוטל ידו אחת בא להם יין כל אחד ואחד מברך לעצמו'. וכן בכל עדי הנוסח של התלמוד עם שינויים קלים.

115 הטעם הראשון: 'מפני כבוד הברכה', נמצא בתוספות ובתוספות הרא"ש בברכות מג ע"א ד"ה 'כל אחד נוטל'; הטעם השני: 'שמא יגע', נמצא ברשב"א בברכות מג ע"א; הטעם השלישי: 'דרך נקיות וטהרה' נמצא במחזור ויטרי הלכות פסח סימן נו ד"ה 'בא להסב', וכן כתבו הרבה ראשונים לגבי מים אחרונים.

116 רש"י בברכות מג ע"א ד"ה 'הואיל ואין'.

117 תוספות ר"י שירליאון בברכות מג ע"א ד"ה 'לפי שאין בית הבליעה פנוי'.

118 שם, והשווה תלמידי ר' יונה בברכות ל ע"ב ד"ה 'בא להם יין'; ברשב"א בברכות מג ע"א: 'לפי שאין בית הבליעה פנוי, פרש"י ז"ל שאין לב המסובין אל המברך אלא לבלוע... ומקצת מרבותינו הצרפתים ז"ל חלוקין בדברי. וראה לעיל, עמ' 35, על ציטוטים משולבים מתוספות ומתלמיד ר' יונה.

אמן באמצע סעודה לפי שאין מסיחין בסעודה שמא יקדים קנה לו שט. ועוד בירושלמי (שם) גבי בית הבליעה פנוי אמר רבי מנא הדא אמרת האי מאן דעטיש גו מיכלא אסור למימר ליה אסו בגין סכנתא דנפשיה,¹¹⁹ ואף על פי שאמרו שומע כעונה אפילו הכי חששו שמא יענה אמן ויסתכן.¹²⁰

והוא אומר על המוגמר: פירוש מי שבירך ברכת היין שלאחר המזון וברכת המזון הוא יברך על המוגמר, אף על פי שאין מביאין את המוגמר אלא אחר סעודה ומה לו לברך עתה אף על פי שבירך שאר הברכות דהא נתפרדה קביעות הסעודה, אפילו הכי הואיל וזכה בבציעה תחלה וברכת המזון הוא זוכה בכל ברכות של סעודה זו, ואף על גב דאיכא דעדיף מיניה (הול) הואיל לגדולת שאר הברכות גם יזכה לזו, כדאמ' הנוטל ידיו באחרונה הוא מזומן לברכה הואיל ולזה בחרו לנטילת ידים ראשון הוא ראוי לברך.¹²¹ ומוגמר הוא קטורת ובלעז שפומיג,¹²² ודרכם היה אחר סעודה שמביאין מחתות באש, ונותנין בהם בשמים להסיר ריח המאכלים ולהתענג בריח טוב,¹²³ ואסור לאיתהנווי מריחני ובוסמאני עד דמברך עילויהו, ומנין שמברכין על הריח שנאמר כל הנשמה תהלל יה הללויה (תה' קנ, ו) ואיזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו הוי אומרים זה הריח.¹²⁴

[מג ע"ב]

האי מאן דנפיק ביומי ניסן וביומי תשרי וחזא אילני דמלבלבי ונפקי ביה פרחא לימא ברוך שלא חסר מעולמו כלום ובורא¹²⁵ בו בריאות טובות ואילנות טובות להתנאות מהן בני אדם.¹²⁶

[מג ע"א]

119 השווה גרסת הירושלמי, י ע"ד: 'אמר רבי מנא הדא אמרה אהן דעטיש גו מיכלא אסיר למימר ייס בגין סכנתא דנפשא'. וכעין גרסת הפירוש נמצא בתלמידי ר' יונה בברכות ובראשונים אחרים: פסקי הרא"ש, ברכות, פרק ו סימן לד; ראבי"ה א, סימן ככ, ד"ה 'שאלו את'; כלבו, סימן כד, ד"ה 'בא להם'; ועוד. ראה לעיל, עמ' 27.

120 חכמים חששו לסכנה חמורה, אף על פי שלפי עיקר הדין אין השומעים צריכים לענות 'אמן'. לכן היה אפשר להקל ולהתיר את האחד לברך לכולם, ולהדריך את השומעים שלא לענות 'אמן'.

121 הפירוש מבוסס על רש"י, ולפי ההסבר של תלמידי ר' יונה בברכות ל ע"ב לדעת הגאונים.

122 safumeig בקטלאנית, קטורת.

123 רש"י בברכות מב ע"ב ד"ה 'והוא אומר'.

124 הלכות גדולות, א, עמ' 136.

125 נראה שצריך להיות: 'ברא', ככל כתבי היד של התלמוד, והלכות גדולות שם.

126 שם לפי הסדר בהלכות גדולות, על פי ברכות מג ע"ב.

על כל המוגמרות כולן מברכין עליהן בורא עצי בשמים : ואף על גב דאיתוקד ואינו בעין.¹²⁷ והוא דהוי עץ או מין עץ כגון הדס וכל דדמי ליה, לאפוקי עצי אתרוג ותפוחים וכיוצא בהן שאין עומדין להריח ואין עיקר נטיעתן לכך.¹²⁸ אבל כל הדברים העומדים לכך, שהן עצים, מברכין עליהן עצי בשמים, אבל עשב מברך עשבי בשמים.

ומאימתי מברכין על המוגמר משיעלה תמרתו : פירוש קיטור העשן, ואף על גב דלא איתהני מיניה עדיין, וקודם לכן לא דאכתי לא חזי אבל כיון דחזי לאורוחי אף על גב דלא ארח מברך דהוה ליה כברכת המוציא דאף על גב דלא אכלין מיניה מברכין עליהו.¹²⁹ כללא דברכתא דבוסמי כל מינא דעץ מברכין עליה בורא עצי בשמים, וכל מינא <דעשבא> בורא עשבי בשמים.¹³⁰

על המושק דהוא נפיק ממין חיה מברכין עליה בורא מיני בשמים.

על ההדס : וכל דדמי ליה מברכין בורא עצי בשמים.

על אפרסמון בורא עצי בשמים.

על משחא דאפרסמא : מברכין עליה בורא שמן ערב.

על כשרתא : פירוש קושט,¹³¹ בורא עצי בשמים.

ומשחא כבישא : פירוש שכבשין ביה כשרתא בשמן וקולט הריח, בורא עצי בשמים. וכתב הרמבמז"ל שמברכין עליה מיני בשמים.¹³²

וכן משחא טחינא : דטחני כשרתא או שאר בוסמי במשחא, דאי הווי מין עץ מברכין עליה בורא עצי בשמים, דהא אית ביה ממשות העץ.

[מג ע"ב]

127 רש"י בברכות מג ע"א : 'מברכין עליהן בורא עצי בשמים : ואף על פי שנשרף ואינו בעין אלא שהתימור עולה'.

128 רשב"א בברכות מג ע"א : 'וכתב הגאון ז"ל... אלא כלהו בגרסיהו מפרקי לה הדס וכל דדמו ליה... כלומר שיהא עיקרו לריח כהדס לאפוקי עצי אתרוג ותפוחים שאין עיקר נטיעתן לריח, כן פירש בתוספות'.

129 שם.

130 הלכות גדולות, א, סימן א : 'וכל מינא דעץ מברכין עליה בורא עצי בשמים וכל מיני דעשבא בורא עשבי בשמים'.

131 רש"י בברכות מג ע"א ד"ה 'כרשתא'.

132 רמב"ם, הלכות ברכות, ט, ג : 'שמן שבשמו כעין שמן המשחה מברך עליו בורא מיני בשמים'.

נרקיס:¹³³ היינו חבצלת השרון שקורין לירי,¹³⁴ מברכין עליה בורא עצי בשמים.

יסמין, כן שמו בלשון הערב,¹³⁵ ובלשוננו¹³⁶ סימלק מברכין עליה בורא עצי בשמים.

חילפי דימא: מין בושם שקורין אשפיק,¹³⁷ והיינו שבולת נרד, בורא עצי בשמים.

סיגלי הוא שקורין ויאוליש¹³⁸ בורא עשבי בשמים, דמין עשב הוא.

וחבצלת השרון דאמרן¹³⁹ דגנוניאתא בורא עצי בשמים דדברא עשבי בשמים.

על הוורדים שקורין רושיש¹⁴⁰ כתב הראב"ד ז"ל שמברכין עליהן אשר נתן ריח טוב בפירות, ובאכילתן בורא פרי האדמה, לפי <שאין העלה> עיקר הפרי והוא להו מעין <קפריסין> כי הזרע שלהן <הוא> עיקר הפרי.¹⁴¹ ורבינו נ"ר¹⁴² כתב בריחן שנתן ריח טוב, באכילתן בורא פרי העץ, וחושש עליהן משום ערלה דסבירא ליה שהן עיקר הפרי.¹⁴³ עוד כתב רבינו נ"ר¹⁴⁴ דמימי וורדים כמותן ומברכין עליהן שנתן ריח טוב בפירות, שהרי אפילו משחא כבישא שהוא נטמן שכובשין בתוכו בשמים ואין בו אלא קצת ממין הסמנין מברכין עליו בורא עצי בשמים, כל שכן שהוא כולו מיץ הוורדים. אבל הרב בעל הלכות גדולות ז"ל כתב וורדא בורא עצי בשמים.¹⁴⁵ וכן כתב

133 וכן בכ"י פריס, ספר הערוך, כפתור ופרח ועוד.

134 Iliri בקטלאנית, שושן. בית הבחירה, ברכות, מג ע"ב: 'ויש גורסים נרגיס ומפרשים בו לירי ויש מפרשים אלחאויגא'. וראה פאפו, לאדינו, עמ' 85.

135 يَسْمِين בערבית וכן בפרסית. ראה פאפו, לאדינו, שם.

136 לשון התלמוד. וכן פירש רש"י בד"ה 'סמלק', אבל בפירוש רש"י לחומש בר' ל, יד, פירש 'סיגלי'. עיין בפירוש רמב"ן שם.

137 espic בקטלאנית, אזוביון. השווה מחזור ויטרי סימן עז: 'שבולת נרד. סם אחד הוא ודומה לבית יד של שבולת וגם בלעז קורין לו אשפיק'; בית הבחירה, ברכות, מג ע"ב: 'ויש מפרשים חלפי דימא שהוא עץ שעליו דומין לגבעולי פשתן והשרש שלו גלגאר שפירושו אשפיק'. על המילה בקטלאנית וספרדית ראה פאפו, לאדינו, עמ' 76-77.

138 violes בצרפתית, סיגליות, אוצר לעזי רש"י. ראה רש"י מג ע"ב ד"ה 'סיגלי'.

139 היינו 'נרקיס' לעיל לפי רש"י.

140 rose בצרפתית, וורד.

141 כאן ובסמוך השלמתי על פי דברי הראב"ד שהובאו בספר המאורות ובספר המכתם.

142 רשב"א. השווה: שו"ת הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי, סי' קכד-קכז; אורחות חיים, הלכות ערלה ונטע רבעי.

143 עניין ערלה שם בשו"ת הרשב"א באריכות.

144 רשב"א בברכות מג ע"ב: 'ונראה דהוא הדין למריח במי ורדים שמימיהן כמותן'. גם ספר הפרדס, עמ' מד, מייחס דעה זו ל'הרב ז"ל' (=רשב"א).

145 הלכות גדולות, א, הלכות ברכות פרק שישי, עמ' עג: 'ורדא בורא עצי בשמים'. עד כאן המפרש התבסס על

הרמבמז"ל¹⁴⁶ על הוורדים ועל מי וורדים ועל הלבונה ועל המצטכי¹⁴⁷ מברכין עליהן בורא עצי בשמים. והראב"ד ז"ל כתב שעל מי וורדים ועל הלבונה ועל המצטכי מברכין עליהן בורא מיני בשמים. וכתבו בשם הרב רבינו יונה ז"ל¹⁴⁸ שנתן טעם לראב"ד ז"ל על מי הוורד, שמפני שאינו בא מן העץ אלא מן הפרי אמר כן, אלא אף על פי כן כיון שבא מדב[ר] הנברא בעץ מברכין עליה בורא עצי בשמים. אלא שבכל דבר שהוא מסופק אם בא מעץ או מעשב טוב לו לברך מיני בשמים כדי לצאת מן הספק, שעל כולם אם אמר בורא מיני בשמים יצא. כשם שעל כל מיני מאכל אם אמר שהכל נהיה יצא, כך על מיני בשמים, בין של עץ בין של עשב, אם אמר בורא מיני בשמים יצא (יצא) ע"כ. וכן כתב הרמבמז"ל¹⁴⁹ דבר שהוא ספק אם הוא מן העץ או מן האדמה, מברך עליו בורא מיני בשמים. ע"כ.

[נג ע"א]

הנכנס לחנותו של בשם שיש שם מינין הרבה מברך עליהן בורא מיני בשמים, ואם ישב שם כל היום אינו מברך אלא אחת, נכנס ויצא מברך על כל פעם ופעם.¹⁵⁰ **היו <... >**

דברי רשב"א. מכאן ואילך על פי תלמיד ר' יונה בברכות לא ע"ב.

146 משנה תורה, הלכות ברכות ט, ו.

147 mastix ביוונית, קטף. תוספתא שבת יב, ח: 'אין לועסין מוסתכי בשבת'. ראה פאפו, לאדינו, עמ' 88; תוספתא כפשוטה, ח"ג, עמ' 190.

148 תלמיד ר' יונה בברכות שם, לא ע"ב.

149 משנה תורה, הלכות ברכות ט, ה.

150 נראה שדין זה מובא בעקבות רצף הדינים במשנה תורה הנ"ל, ושם על פי ברכות נג ע"א, וגם ברי"ף שם בפרק ששי. המשך משוער אפשרי על פי הדין הקודם, בברכות נג ע"א: 'היו יושבין בבית המדרש והביאו אור לפניהם בית שמאי אומרים' וכו'. ואולי המפרש התכוון להלכה הקודמת בהלכות ברכות ט, ד: 'היו לפניו בושם שהוא עץ ובושם שהוא עשב אין ברכה אחד מהן פוטרת את חבירו'.

נספח

הוורדים: ברכות הנהנין וחיוב ערלה בפירוש של תלמיד רשב"א ובראשונים

פרק זה מתמקד בסוגיה שזכתה לדיונים רבים בספרות ראשוני ספרד, קטלוגיה ופרובנס - דיני הברכות על אכילת והרחת וורדים ומי וורדים והאם חייבים הם בערלה.¹ ענין חשוב למחקרנו מתבהר בסוגיה זו: זיהויו של מחבר פירוש זה לברכות כתלמיד רשב"א (מג ע"ב ד"ה 'על הוורדים'), מכיון שרק שיטת רשב"א מתאימה לשיטת 'רבינו נ"ר' בפירוש.

סוגיה זו הוזכרה לראשונה בספרי הגאונים.² נציג שיטתם של ספר הלכות גדולות ורמב"ם, ולאחר מכן נעבור לשיטת ראב"ד ולשיטת רשב"א, כולן מוזכרות בפירוש של תלמיד רשב"א. נוסף את שיטת רא"ה וריטב"א כדי להבהיר שמחבר הפירוש אינו קשור לבית מדרש זה.

שיטת בה"ג ורמב"ם

לפי הלכות גדולות ורמב"ם ברכת הריח של וורדים היא 'בורא עצי בשמים'.³ הוורדים הינם עצים, מכיון שמתקיימים הם שנים רבות וכן דרכם להוציא פרחים וזרעים. לפי הלכות גדולות פרחי הוורדים דינם כעלים של עצים ולא כפירות.

רמב"ם פסק שגם על 'מי וורדים' מברכים 'בורא עצי בשמים'.⁴ הברכה על אכילת וורדים לא נידונה בספר הלכות גדולות ובמשנה תורה לרמב"ם.

1 דיונים אלה אינם בספרות ראשוני אשכנז. יתכן שיהודי אשכנז לא עסקו בגידולם.

2 האזכור הראשון של ברכת וורדים בהלכות גדולות. מי וורדים מוזכרים לראשונה בפירוש המשניות לרמב"ם כללים ב, ד. מי וורדים נוצרים על ידי דיסטילציה ולכן הם ריחניים מאוד. טכנולוגיה זו פותחה בידי המוסלמים בתקופת הגאונים ולכן בספרות חז"ל לא דנו במי וורדים.

3 הלכות גדולות, דפוס ויניציאה, סימן א, הלכות ברכות פרק שישי, עמ' עג.

4 משנה תורה, הלכות ברכות ט, ו.

שיטת ראב"ד

דברי ראב"ד בנושא הובאו בספר המאורות:⁵ 'מאן דמורח באתרוגא וחבושא אמרין לעיל שמברך שנתן ריח טוב בפירות. וכן בעלה של וורדים'. רשב"א מבאר שיטה זו: '... לפי שנאכל במרקחות והרי הן כאתרוגין וחבושים'.⁶ ברכת 'שנתן ריח טוב בפירות' מיוחדת לפירות הנאכלים, ולכן הראב"ד המשיך ודן בברכת אכילתם: לפי דעה אחת מברכים עליהם 'בורא פרי האדמה' ולפי דעה אחרת מברכים 'בורא פרי העץ'.

אכן, פריי של הוורד (rosehip) מגיח ויוצא רק אחרי נפילת הפרח, ופרי זה נאכל.⁷ שיטת ראב"ד היא שמכיון שהפרח הוא שלב קדום של הפרי, יש לברך על הריח 'שנתן ריח טוב בפירות', אך משום שהפרח אינו השלב האחרון של הפרי יש לברך על אכילתו 'בורא פרי האדמה' ולא 'פרי העץ'.

הראב"ד ממשיך לדון בחיוב הערלה בוורדים:

אין חוששין בעלים משום ערלה לפי שהם לאו פרי ולא שומר לפרי. ואע"פ שאין הדבר הזה ברור אצלנו... אלא שלא ראינו אדם נזהר בהם משום ערלה. ואפשר משום דספק ערלה בחוצה לארץ מותר.

בעל הלכות גדולות ושאר הקדמונים לא התייחסו לוורדים ולמי וורדים כמאכל אלא כבושם, ואין איסור להריח בעצי ערלה אלא אם האילן נטוע לפירות הנאכלים.⁸ אך ראב"ד נזקק לשאלת חיוב ערלה משום שהתייחס לוורדים כאל מאכל.⁹

ברכת מי הוורדים לא נידונה במכתבו של הראב"ד אך תלמיד ר' יונה כתב שראב"ד חולק על

5 כתבי הראב"ד מובאים בספר המאורות של ר' מאיר המעילי ובספר המכתם של ר' דוד בן לוי. שניהם חכמי נרבונה בפרובנס, מן המאה השלוש-עשרה.

6 שו"ת הרשב"א א, סי' תתכא. כשיטת הראב"ד כתב רא"ש בשם רב האי גאון בפסקיו ובתוספות הרא"ש לברכות מג ע"ב ד"ה 'האי מאן'; וכן בפסקי תלמיד הרשב"א, סימן מב. אבל ברבנו ירוחם נתיב טז, ח"ב, בשם 'כתב גאון', וברור ש'גאון' זה הוא ראב"ד. אך רשב"א לברכות מג ע"ב הביא דעה אחרת בשם רב האי גאון לפיה יש לברך על וורדים 'בורא עצי בשמים' כדעת בה"ג. ראה גם כפתור ופרח פרק מח ובספר השולחן שער ד ד"ה 'סמלק'. השווה רב נטרונאי גאון, סי' תלז.

7 לדוגמה, במאה ה-12 כתבה הילדגרד פון בינגן שאכילת פרי הוורד מועילה לבטן. ראה תאן, וורדים, עמ' 80.

8 ראה שו"ת רדב"ז א, סימן מד.

9 הספק בפרחים הוא אם דומים הם לפרי שחייב בערלה או לעלים שפטורים. מסקנת ראב"ד היא להתיר בחוץ לארץ כקפריסין של צלף, שהלכה כמיקל בחוץ לארץ. אבל בארץ ישראל אוסר משום ספק ערלה. ראה להלן בשיטת הרא"ה.

רמב"ם וסובר שמברכים על מי וורדים 'בורא מיני בשמים':¹⁰

וכתב רמז"ל הוורד ומי הוורד והלבונה ומצטכי וכיוצא בהם בורא עצי בשמים והראב"ד ז"ל כתב שעל מי הוורד והלבונה והמצטכא אינו מברך עצי בשמים אלא מיני בשמים ונראה למורי הרב נר"ו שמתוך כך כתב כן מפני שאין מי הוורד באין מעץ הוורד עצמו אלא מהפרי הנברא בתוכו, ואפשר לומר שאף על פי שאינו בא מהעץ, על הוורד עצמו כיון שנברא מדבר הנברא בתוכו דמברכין עליה עצי בשמים, אלא בכל דבר שהאדם מסופק יותר טוב לומר מיני בשמים כדי לצאת מן הספק שעל כולם אם אמר בורא מיני בשמים יצא.¹¹

בניגוד לדברי ראב"ד בכתביו הנ"ל שעל הרחת הוורדים יש לברך 'שנתן ריח טוב בפירות', מדברי ר' יונה בביאור שיטת הראב"ד משמע שלדבריו יש לברך על הוורדים 'בורא עצי בשמים' כדעת רמב"ם. נראה שכתבי ראב"ד שבידי חכמי פרובנס לא היו ידועים לר' יונה.

שיטת רא"ה

בענין חיוב הערלה רא"ה מכריע לקולא שפרחי הוורדים הם כעלים: 'הלכך אין בהן משום ערלה'.¹² לשיטתו וורדים פטורים מערלה גם בארץ ישראל, וכן כתב ריטב"א.¹³

נראה שרא"ה סובר כראב"ד שהברכה על הרחת וורדים היא: 'הנותן ריח טוב בפירות'. לכאורה זה סותר את פסיקתו לפטור את הוורדים מחיוב ערלה, אבל הוא פסק לגבי קפריסין שיש לחלק בין דין ערלה ובין דין בברכה.¹⁴ בקשר לפטור מחיוב ערלה על וורדים כתב: 'וכן הסכים ר' אברהם בן דוד',¹⁵ ומשמע שאין מחלוקת ביניהם גם לעניין ברכה. הוכחה נוספת לכך היא מדברי ריטב"א שכתב: 'ועל ריחן ברוך שנתן ריח טוב בפירות' ואין דרכו של ריטב"א לסטות משיטת רבו רא"ה.¹⁶

10 תלמיד ר' יונה, ברכות, לא ע"ב בדפי רי"ף.

11 לכאורה דברי הראב"ד נראים כהשגה על משנה תורה, אך אין השגה בהלכות ברכות כאן.

12 ריטב"א, הלכות ברכות א, י.

13 שם ובפירושו לסוכה לה ע"א.

14 ראה רא"ה לברכות לו ע"א ד"ה 'וכתב רבנו', כדעת ראב"ד כפי שהביא רמב"ן בליקוטים שם, ובניגוד לרי"ף ורמב"ן עצמו שפסקו שברכה וחיוב ערלה תלויים זה בזה. ברם, יש אפשרות אחרת שרא"ה סובר כשיטת הלכות גדולות ורמב"ם שמברכים על וורדים 'בורא עצי בשמים', ואין להם דין פרי.

15 רא"ה לברכות לו ע"א ד"ה 'והזתים משינצו'.

16 ראה תא-שמע, הספרות, עמ' 69.

דיני הוורדים				
	ריח וורדים	מי וורדים	אכילת וורדים	ערלה בוורדים
הלכות גדולות	עצי בשמים			
רמב"ם	עצי בשמים	עצי בשמים		
ראב"ד (ספר המאורות)	שנתן ריח טוב בפירות		בורא פרי האדמה (י"א פרי העץ)	אין ערלה בהם
ראב"ד (ר' יונה בשמו)	כנראה : עצי בשמים	בורא מיני בשמים		
רא"ה	כנראה : שנתן ריח טוב בפירות			פטור מערלה
רשב"א	שנתן ריח טוב בפירות	שנתן ריח טוב בפירות		חייבים בערלה (תשובה)

שיטת רשב"א

שיטת הרשב"א ביחס לריח של וורדים היא כראב"ד שברכתו 'שנתן ריח טוב בפירות'.¹⁷ לפי רשב"א על מי וורדים מברכים 'שנתן ריח טוב בפירות' כמו בוורדים, בניגוד לראב"ד לפי ר' יונה שהמריח מי וורדים מברך 'מיני בשמים'.¹⁸ רשב"א השווה את מי הוורדים למשחא כבישא (ברכות מג ע"א), שמן שטמון בו בושם, שעליו מברכים כמו על הבושם.

רשב"א נשאל על ידי ר' יצחק ב"ר שלמה על חיוב ערלה בוורדים והשיב לו שכשם שוורדים חייבים בשביעית, כן הם חייבים בערלה.¹⁹

תשובה: זה לא שמעתי אבל מסתברא שנוהגת בהן ערלה כמו שנוהגת בהן שביעית. ומנא אמינא לה? ... שמע מינה דכל שאינו פרי לגבי ערלה אינו פרי לגבי שביעית. וורד הואיל והוא פרי לגבי שביעית אף לגבי ערלה... בין הכי ובין הכי הא לא פליגי רבנן בורד וממנה

¹⁷ שו"ת הרשב"א, א, סימן תתכא, וכן בחידושו בברכות מג ע"ב ד"ה 'אמר מר זוטרא'.

¹⁸ רשב"א בברכות שם.

¹⁹ תשובות הרשב"א, ז, סימן שנו.

אנו למדין לערלה שנוהגת בהן.

דעת רשב"א לחייב את הוורדים בערלה היא דעת יחיד. אמנם דעה זו נזכרה בפירוש תלמיד רשב"א (מג ע"ב):

ורבינו נ"ר כתב בריחן שנתן ריח טוב, באכילתן בורא פרי העץ וחושש עליהן משום ערלה דסבירא ליה שהן עיקר הפרי. עוד כתב רבינו נ"ר דמימי וורדים כמותן ומברכין עליהן שנתן ריח טוב בפירות, שהרי אפילו משחא כבישא שהוא נטמן שכוושין בתוכו בשמים ואין בו אלא קצת ממין הסמנין מברכין עליו בורא עצי בשמים, כל שכן שהוא כולו מיץ הוורדים.

נמצא שדעת רבינו נ"ר' זהה לדעת רשב"א לגבי: 1. ברכת ריח ואכילה של וורדים, 2. מי וורדים, 3. חיוב ערלה. ברור שרבינו נ"ר' הוא רשב"א כיון שדעותיו אינן מתאימות לא לרא"ה בן דורו ולא לחכם אחר.

חיוב ערלה לוורדים לפי רשב"א

דברי רשב"א שערלה נוהגת בוורדים לא נתקבלו על דעת ר' יצחק השואל והוא המשיך לדון עם רשב"א, שענה לו שנית: ²⁰

ומאשר חסת עליו להתירו מפני שיש בו צורך לבריות, חקרתי ובדקתי אחריו ומצאתי לראב"ד ז"ל שנסתפק עליו ואמר שהזרע הוא הפרי והפרחים הן כמו עליו, ולפיכך אין חוששין להן משום ערלה... ומותר. הנה לך הרב הגדול ז"ל שידע לטהר את השרץ מן התורה, ואף על פי שאין דעתי סומכת בכל זה להלכה לו שומעין שהוא רב מובהק, וכל המחמיר עליו להביא הראיה.

מלשון רשב"א בסוף התשובה: 'להלכה לו שומעין', נראה קצת שבמסקנה החזיק הוא בעמדתו באופן תיאורטי בלבד, אבל להלכה למעשה חזר בו והורה כראב"ד לפטור וורדים מחיוב ערלה. כדרך זו כתב המאירי שרשב"א הסכים לדעת הראב"ד: ²¹ "ולענין ערלה מכל מקום גדולי הדור (=רשב"א) מסכימים שאין בה משום ערלה". פוסקים אחרים מצטטים את הרשב"א לחומרא ללא רמז להסכמתו עם ראב"ד, כגון ר' אשתורי הפרחי: ²² "וכן הרשב"א כתב שהערלה נוהגת בו".

אחרי הזיהוי של רבינו נ"ר' כרשב"א, דברי תלמיד רשב"א עוזרים לנו לשער מהי מסקנת

20 שם, תשובה שנו.

21 בית הבחירה ברכות מג ע"ב, ובנדה ח ע"א; וכן ר' שמואל ירונדי בספר אהל מועד, שער הברכות דרך ד.

22 ספר כפתור ופרח, פרק מח.

רשב"א. בפירושו של התלמיד הובא ששיטת רשב"א היא שהורדים חייבים בערלה, ואין רמז כלשהו לפשרה או כניעה לדעת ראב"ד מצד רשב"א.²³ נראה שפירוש התלמיד מציג את עמדת רשב"א גם אחרי כל התשובות. ברם, אפשר שהתלמיד כתב את הפירוש לפני שרשב"א חזר בו ולכן לא הזכיר את הסכמת הרשב"א. אפשרות זאת רחוקה, מכיון ששיטת ראב"ד בכתובים מפרובנס מוזכרת כאן בפירוש התלמיד וכפי שמפורש בתשובת הרשב"א, דעת ראב"ד לא היתה ידועה לרבו רשב"א בתחילה. יתכן שהתלמיד לא ישב אצל רשב"א והכיר את תשובת ראב"ד לא מן ההעתיקה שבתשובה השנייה של רשב"א (אותה לא ראה) אלא ממקור פרובנצלי אחר, ורק את תשובת רשב"א הראשונה הכיר. לכאורה יש לבסס תיאוריה זו על העובדה שדעת ראב"ד לא מצוטטת כאן אצל המפרש מתשובת רשב"א אלא ממקור דומה לספר המאורות וספר המכתם.²⁴ מצד שני, נראה שהתשובה הראשונה של רשב"א אכן עמדה לפני המפרש וכל חמשה כתבי היד של תשובות רשב"א שבהם מופיעה התשובה הראשונה (וגם דפוס ראשון), כוללים גם את התשובה השנייה בסמוך.²⁵ לכן קשה לומר שהתלמיד הכיר את התשובה הראשונה ולא את השנייה, ואפילו אם כן היה, עובדה זו עצמה מרמזת על אי רצון מצד רשב"א לפרסם את התשובה השנייה לרבים.

בציטוט כתבי ראב"ד בפירוש תלמיד רשב"א חסרות כמה מילים והסופר השאיר רווחים, שהשלמנו אותם לפי מקבילות. נראה שהמקור שממנו ציטט התלמיד היה לקוי. שמא ציטוט זה הוא מאותו כתב יד שרשב"א מצא אחרי ש'חקרתי ובדקתי' אחריו' לדבריו או העתקה ממנו. אכן, מילת 'קפריסין' חסרה בציטוט של התלמיד וגם רשב"א לא הזכירו בתשובה, למרות שהשוואה בין וורדים ובין קפריסין היא עיקר החידוש של ראב"ד כאן. שמא המפרש הגיע למקור זה של דברי ראב"ד בעקבות התשובה השנייה של רבו המצטט אותה.

הפירוש של תלמיד רשב"א נכתב בעשור הראשון של המאה הארבע עשרה, בסוף ימי רשב"א.

23 שם בדף מג ע"ב המפרש אף הציג את דעת רשב"א כנגד ראב"ד. ניתן לדייק שלפי הראב"ד ורמב"ם וורדים פטורים מערלה.

24 הספר הפרובנצלי היחיד המוזכר אצלו הוא פירוש ר' יהונתן לרי"ף.

25 שו"ת הרשב"א מהדורת דימיטרובסקי עמ' רפב, רפה, סימנים קכד, קכו. ברם, בצדק דימיטרובסקי הוסיף סימן קכה באמצע תשובות אלה ונראה שרשב"א כתב תשובות אחרות לשואל זה. בכל זאת, נראה שתשובות קכה ו-קכו נשלחו בבת אחת. ראה שם, סימן קכו, שורה 12. אין טעם להפריד בין תשובה קכד וביניהן בזמן רב. נפלה טעות דפוס במהדורת דימיטרובסקי: בכתב יד 'כס', שהוא כתב יד ניו יורק של תשובות רשב"א המכונה 'ספר הבתים' (כנראה מאוחר יותר), תשובה קכד נמצא בעמוד 167, סמוך לתשובה קכו, ולא בעמוד 137. אגב, רק כתב יד זה וכתב יד 'כ' הקרוב לו (שהוא כתב יד אוקספורד של תשובות 'ספר הבתים') כוללים את כל שלשת התשובות האלה. לכן יש לשער שסדר התשובות בקובץ 'ספר הבתים' קדום יותר מזה שבקבצים האחרים שהשמיטו תשובה קכה. תודה לפרופ' ש' עמנואל שזיהה את הסימנים לקבצי תשובות אלה שבמהדורת דימיטרובסקי שיצאה לאור אחר מותו ובלי טבלה לפענח סימנים אלה.

הוא כתב תשובה שלישית בעניין הוורדים אחרי שנים רבות כנראה ובה הוא מפנה את השואל לתשובות הקודמות.²⁶ על כן יש להניח שהפירוש מייצג את דעת רשב"א לאחר 'הסכמתו' והוא המשיך להורות שוורדים חייבים בערלה. זו תורתו הסופית של רשב"א, והוא לא התפשר אלא למבקשים היתר ומשום צרכי הבריות.²⁷

יש לדייק שר' חיים ב"ר שמואל מטודלה, בעל ספר הצרורות, לא היה תלמיד רשב"א שחיבר את הפירוש למסכת ברכות, מכיון שבצרור החיים מוזכרת שיטה אחרת, שלפיה מברכים 'בורא מיני בשמים' לא רק על מי וורדים אלא גם על הוורדים.²⁸

26 שו"ת הרשב"א מהדורת דימיטרובסקי, עמ' רפט, סימן קכז.

27 וכן יש לדייק שפירוש התלמיד נכתב אחרי חידושי הרשב"א לברכות מג ע"ב שכבר מצטט את כתבי הראב"ד כאן, וכן יש לדייק שחידושי הרשב"א שם נכתבו אחרי תשובה שנו.

28 נראה ששיטה זו שבצרור החיים היא הרחבה של שיטת ראב"ד שבתלמיד ר' יונה, לפיה מברכים 'מיני בשמים' על מי וורדים.

חתימה

בעבודה זו פתחנו צוהר לבית המדרש של קטלוניה ולחקר ספרות ההלכה בימי הביניים. עיינו בפירוש למסכת ברכות שנתחבר על ידי תלמיד של רשב"א בעשור הראשון של המאה הארבע עשרה והיה טמון בכתב יד כשבע מאות שנים. המפרש ציטט הרבה מפירושים לתלמוד ומחיבורי חלכה. סוגה ספרותית זו נבעה כנראה מפריחתה של ספרות הפרשנות וההלכה בקטלוניה בדור שלפני המפרש. עיקר פעולתו של המפרש היא איסוף סלקטיבי של קודמיו ודיון בהם וכמעט אינו מפרש באופן עצמאי את התלמוד.¹ גם המאירי שחי בזמנו של המפרש ובקרב מקום אליו נהג להרבות בציטוטי קדמונים, אך הוא לא נמנע מלבאר בעצמו את התלמוד.

מתוך עיון בפירוש התלמיד בסוגיית חיוב הוורדים בערלה זיהינו את רשב"א כרבו של המפרש. הפירוש שחקרנו עשיר בלעזים בקטלנית ובערבית, ובעבודתנו קידמנו מעט את חקר הלעזים בה נקטו חכמי קטלוניה. כן הצגנו מהדורה מדעית של הפירוש. הלומד ייווכח לדעת מלשונו וממסורתיו שהפירוש יצא מבית מדרש קרוב לגדולי קטלוניה: רא"ה, רשב"א ותלמידיהם.

הפירוש של תלמיד רשב"א שנחקר בעבודתנו נתגלה בכריכות ספרים בארכיונים בגירונה. חקרנו אפוא את תופעת כתבי היד האלה. תיארונו את כתבי היד הקשורים למסכת ברכות שמצויים בכריכות ספרים בארכיונים בגירונה ואת שאר כתבי היד שהוצאו מכריכות אלה, כדוגמה מייצגת של מגוון החיבורים שנמצאו בכריכות מתחומים שונים.

נראה כי מחקר עתידי של כתבי היד שבכריכות ארכיוני גירונה והאזור יוקדש לארבעה תחומים:

1. פרסום כתבי יד חדשים מכריכות נוספות בגירונה: בארכיון ההיסטורי ידוע על 198 כרכים הכוללים כתבי יד בתוכם. עד היום פרקו ופרסמו 101 מהם. בארכיון העירוני פרסמו קטעים עבריים משמונה כרכים. לא ידוע על כריכות נוספות ברשותם שכוללות כתבי יד עבריים, והדבר טעון בדיקה. בארכיון של הכנסייה כתבי היד שתיאר קורטז וגם כתבי יד נוספים שטרם ראו אור עוברים כעת תהליך שיקום.

2. הכנת קטלוג של כל הקטעים: הקטלוג יכלול את כל הקטעים של כל כרך לפי כרך.² פרויקט זה הוא מיזם רב-תחומי: כלולים בו ספרות התלמוד, פרשנות המקרא, תנ"ך ומסורה, פיוט וספרי מדע ורפואה מימי הביניים. יש לכלול גם את הקטעים הלטיניים כפי שעשינו לכרך 62-2. לצורך הפקת ידע הקשור לתולדות ישראל בגירונה, חשוב שבין העושים במלאכה יהיו מומחים להיסטוריה של היהודים בגירונה וללטינית של ימי הביניים ששימשה בשטרות (charters), שפה הכתובה לרוב בכתב גותי קשה לפיענוח.

1 ראה שבט, מקום המנהג, עמ' 1-3.

2 כן נעשה אצל וואלס, קטלוג, כנכון.

הכנת הקטלוג תאפשר מחקר על הספר העברי בספרד במאה החמש עשרה. בשנת 1415 נחרמו כל ספרי התלמוד ופירושיהם בקטלוגיה ואראגון.³ בקשר לגירונה, אלפונסו מלך אראגון עדיין מבקש החזרת ספרים אלה מן הכנסייה ליהודים בשנת 1425.⁴ לא ברור אם ספרים אלה חזרו ליהודים בסוף.⁵ השוואה בין רשימות בלטינית של הספרים שהוחרמו ושל ספרים שנשארו בידי היהודים ובין תוכן הקטלוג המסודר גם לפי תאריכי הכרכים עשוי לשפוך אור על נושא זה.

3. הכנת מהדורות מדעיות של הפירושים החדשים: הפירושים החשובים ביותר למחקר הם הפירושים הלא ידועים כדוגמת זה שפרסמנו בעבודה זו. כן נודעת עדיפות לקטעים החדשים של פירושי ר' אהרן הלוי, מגדולי חכמי התלמוד בקטלוגיה. הוא יליד גירונה ולמד שם מפי רבו רמב"ן. הרבה ספרי רא"ה נאבדו אבל קיומם ידוע לנו מציטטות של תלמידיו ותלמידי תלמידיו,⁶ לכן יש סיכוי לזהות עוד חיבורים שלו בין הפירושים הלא ידועים בגירונה.⁷ שלושה כתבי יד של פירוש התוספות בכרך 1-260 ראויים לפירסום ולמחקר. עיון בסוגיות מיוחדות, כפי שעשינו בנספח לסוגיית הוורדים, עשוי אף הוא לתרום לזיהוי מחברי הפירושים ולקביעת מקומם בתולדות ההלכה.

4. הרחבת הפרסום של כתבי יד עבריים בכריכות ספרי קטלוגיה, פרובנס וספרד: נסיונות להוציא כתבי יד עבריים מכריכות ספרים בספרד התרכזו בגירונה, עיר ואם בישראל, אבל כתבי יד רבים נמצאים בכריכות ספרים בארכיונים בכל האזור.⁸ מ' פראני פרסם דף אחד של פירוש למסכת בבא בתרא (דף נא ע"א) שנמצא בפרפיניון, ולדעתו, כתבי יד עבריים רבים כמותו מצויים שם, וכן בברצלונה ובספרד בכלל. עלויות גבוהות נדרשות לפירוק הטבלאות של הנייר שלא יגרום נזק לכתבי היד. בדיקת כריכות כוללת פירוק חלקי ונזק לכריכות העתיקות, לכן קשה לשכנע את בעלי הספרים לבדוק כריכות אלה.⁹ יהודי ספרד גורשו ממנה לפני חמש מאות שנה. כתבי היד של אבותיהם עדיין שבויים שם ומחכים לגואל שיבוא לפדותם.

3 גוטוירט ודולאדר, ספריות; מילאס ובאטל, מלאי.

4 מילאס ובאטל, שם, עמ' 290.

5 גם בית הכנסת החרם בתקופה זו והמלך התערב להחזרתו ליהודים למשך שנים רבות. ראה פרץ, עדות בית הכנסת.

6 ראה חידושי הרא"ה, מבוא, עמ' 14-15.

7 לדעתנו כתב יד גירונה, ארכיון הכנסייה, קטע תלמודי VI, מכיל פירוש רא"ה הנעלם למסכת ראש השנה. ראה קורטז, קטלוג I, עמ' 40-44.

8 ששה עשר קטעי כתבי יד מכריכות שהוצאו מהעיר ויק בקטלוגיה נמצאים בקטלוג של המכון לתצלומי כתבי יד בגירונה. א' פוגיל אמרה לי שיש ארכיונים נוספים ברחבי קטלוגיה המחזיקים כתבי יד בכריכות שטרם נתפרסמו.

9 פראני, גירונה, עמ' 151-152.

קיצורים ביבליוגרפיים

ספרי המקור

ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תשי"ח
 מדרש משלי, מהדורת ש' בובר, וילנא 1886
 מקראות גדולות הכתר, מהדורת מ' כהן, רמת-גן תשס"ז-תשע"ד
 משנה, מהדורת וולנא תרמ"ז
 משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז
 תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח
 תוספתא כפשוטה, ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח
 תלמוד בבלי, ויניציאה ר"פ-רפ"ג (דפוס צילום, ירושלים תשל"א)
 תלמוד בבלי, וילנא תרפ"ב
 תלמוד בבלי, מהדורת עוז והדר, בעריכת י' סאמעט, ירושלים תשס"ו
 תלמוד ירושלמי, ויניציאה רפ"ג
 תנ"ך, מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ט

גאונים וראשונים

אבודרהם	ספר אבודרהם לר' דוד אבודרהם, מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג
אורחות חיים	ספר אורחות חיים, מיוחס לר' אהרן הכהן מלוניל, ברלין תרנ"ט-תרס"ד
בית הבחירה	רבנו מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות, מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ה
הלכות גדולות	ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, כרך א, ירושלים תשל"ב
הלכות גדולות דפוס ויניציאה	הלכות גדולות, ויניציאה ש"ח
חידושי הרא"ה	חידושי הרא"ה לרבינו אהרן הלוי (על הלכות אלפסי), מהדורת י' הלל, ירושלים תש"ס
חידושי הרא"ה גירונה	א' הורביץ, 'קטע גניזה מפירוש הרא"ה למסכת ברכות', מקבציאל, לח (טבת תשע"ב), עמ' ט-יב
חידושי הרמב"ן	רבינו משה בן נחמן, חידושי הרמב"ן השלם, ירושלים תשנ"ה
חידושי הרמב"ן למסכת כתובות	חידושי הרמב"ן למסכת כתובות, מהדורת ע' שבת, ירושלים תשנ"ג
חידושי הר"ן למסכת נדה	חידושי הר"ן למסכת נדה, מהדורת י' ברונר, ירושלים תשנ"ז
חידושי הרשב"א	חידושי הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם אדרת: מסכת ברכות, מהדורת י' ברונר, ירושלים תשס"ז
כלבו	כלבו, מהדורת ד' אברהם, ירושלים תש"ן
כפתור ופרח	ר' אשתורי הפרחי, מהדורת א"י חבצלת וי' דובוביצר, ירושלים תשנ"ד-תשנ"ט
משנה תורה	משנה תורה לרמב"ם, ספר אהבה, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים תשס"ה
משנה תורה מהדורת שילת	רמב"ם מדויק, ספר אהבה, מהדורת י' שילת, מעלה אדומים תשס"ו

ספר אהל מועד	ספר אהל מועד לר' שמואל ב"ר משולם ירונדי, מהדורת ר' ח"א גאגין, ירושלים תרמ"ו-תרס"ד
ספר האשכול	ספר האשכול לר' אברהם ב"ר יצחק מנרבונה, מהדורת ש' אלבק, ברלין תרצ"ד-תרצ"ח
ספר הישר	ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד
ספר הכללים	כללי בבא מציעא לתלמיד הרשב"א, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת בבא מציעא, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשמ"ה
ספר המאורות	ספר המאורות לרבנו מאיר המעילי מנרבונה, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת ברכות, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תש"ס
ספר הנר	ספר הנר על מסכת ברכות לר' זכריה אגמאתי, מהדורת מ"ד בן-שם, ירושלים תשי"ח
ספר הפרדס	ספר הפרדס לרבנו אשר ממנתשון, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק תשמ"ד
ספר השולחן	ספר השולחן לרבנו חייא ב"ר שלמה מברצלונה, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק תשמ"ד
ספר מלמד התלמידים	ספר מלמד התלמידים לר' יעקב אנטולי, מהדורת מקיצי נרדמים, ליק תרכ"ו
ערוך השלם	רבנו נתן בן יחיאל מרומי, ספר ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וויען תרל"ח-תרנ"ב
פסקי ברכות לתוספות	י"ה מיללער, 'פסקי ברכות לחד מבעלי התוספות', מוריה, 33 (תשע"ד), עמ' טו-כב
פסקי הלכות ברכות	ש' גאטעסמן, 'פסקי הלכות ברכות על סדר המסכת (לאחד מן הראשונים, מכתב יד)', ישורון, ג (תשנ"ז), עמ' מח-נה
פסקי תלמיד הרשב"א	פסקי תלמיד הרשב"א, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת שבת, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשמ"ז
צדה לדרך	ספר צדה לדרך לר' מנחם בן אהרן זרח, וורשא תר"ם
צרור החיים	ספר צרור החיים לרבנו חיים ב"ר שמואל מטודילו, מהדורת ש' חגי ירושלמי, ירושלים תשכ"ו
ראבי"ה	ספר הראבי"ה, מהדורת ש' דבליצקי, בני ברק תשס"ה
רב נטרונאי גאון	תשובות רב נטרונאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד
רבינו חננאל	פירוש רבינו חננאל בן חושיאל על מסכת ברכות, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תש"ן
רבנו יהונתן על מסכת ברכות	פירוש רבנו יהונתן הכהן מלוניל על הלכות הרי"ף על מסכת ברכות, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ט
רבנו יהונתן על מסכת בבא קמא	פירוש רבנו יהונתן הכהן מלוניל על מסכת בבא קמא, מהדורת ש"י פרידמן, ניו יורק תשכ"ט
רבנו ירוחם	ספר תולדות אדם וחוה לר' ירוחם, ויניציאה ש"ג
ריטב"א, הלכות ברכות	רבינו יום טוב אלאשבילי, סדר ברכות הנהנין [הלכות ברכות], מהדורת מ"ל קצנלבוגן, ירושלים תשנ"ו
רש"י, מגילה	פירוש רש"י למסכת מגילה, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשס"ח
שאלות	שאלות דרב אחאי, ויניציאה ש"ו
שולחן של ארבע	ספר שולחן של ארבע לר' בחיי, מהדורת י' עסנר, וורנוב תרצ"ט

תשובות ר' משה ב"ר נחמן, בתוך ספרן של ראשונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרצ"ה	שו"ת הרמב"ן
תשובות הרשב"א לרבנו שלמה בן אדרת, חלק שני, מהדורת ח"י דימיטרובסקי, ירושלים תשע"ב	שו"ת הרשב"א דימיטרובסקי
שאלות ותשובות הרשב"א לרבנו שלמה בן אדרת, מהדורת א' זלזניק, ירושלים תשס"א	שו"ת הרשב"א
שיטה מקובצת לר' בצלאל אשכנזי, ירושלים תשס"ח	שיטה מקובצת
ר' אברהם אלאשבילי, מודפס כ-חידושי הריטב"א למסכת ברכות, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשנ"ו	שיטת אלאשבילי
שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"ח	שירי הקודש
תוספות הרא"ש לרבינו אשר בן יחיאל, מסכת ברכות, מהדורת י' סקלר, ירושלים תשס"ז	תוספות הרא"ש
רבינו שלמה ב"ר אדרת, תורת הבית הארוך והקצר, מהדורת מ"ה ברון, ירושלים תש"ס	תורת הבית
פירוש תלמידי רבינו יונה על הרי"ף למסכת ברכות, בתוך: ש"ס וילנא	תלמיד ר"י
א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ח"א מחברת ד, ברלין תרמ"ז	תשובות הגאונים הרכבי

אחרונים

בית יוסף לר' יוסף קארו, בתוך ארבעה טורים, ירושלים תשנ"ג-תשנ"ד	בית יוסף
שו"ת בית דוד לר' יוסף דוד, שאלוניקי ת"ק	שו"ת בית דוד
ספר שו"ת הלכות קטנות לר' יעקב חגיז, ירושלים תרנ"ה	שו"ת הלכות קטנות
שו"ת זרע אמת לר' ישמעאל הכהן, ב, ליוורנו תקמ"ו	שו"ת זרע אמת
שו"ת לר' דוד אבן זמרא, ירושלים תשל"ב	שו"ת רדב"ז
שו"ת מהרשד"ם לר' שמואל די מודינה, ניו יורק תשי"ט	שו"ת רשד"ם

מחקרים

ש' אברמסון, 'מתורתו של רב שמואל הנגיד מספרד', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' ז-עג	אברמסון, רב שמואל הנגיד
א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס	אורבך, בעלי התוספות
R. Alberch i Fugueras, <i>Guía de la judería de Girona</i> , Girona 2003	אלברך, ג'ודריה
ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג	אסף, באהלי יעקב
S. Assaf, 'Aaron ben Joseph HaLevi', <i>Encyclopaedia Judaica</i> . Eds. Michael Berenbaum and Fred Skolnik, Vol. 1, 2007, pp. 214-215	אסף, הרא"ה
S. Assaf and D. Derovan, 'Adret, Solomon ben Abraham', <i>Encyclopaedia Judaica</i> . Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik, Vol. 1, 2007, pp. 421-423	אסף, הרשב"א

- ארנד, שרידי פירוש
א' ארנד, 'שרידי פירוש למסכת סוכה מבית מדרשו של רש"י,
קבץ על יד, כב (תשע"ד), עמ' 97-114
- באטשן, רא"ה
ש"ב באטשן, 'יחידושים ופסקים על מסכת פסחים לרבנו אהרן
ב"ר יוסף הלוי זצ"ל [הרא"ה], מוריה, שעח-שעט (תשע"ג), עמ'
ג-ט
- בית-אריה, קודיקולוגיה
מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גרסת
אינטרנט 3.0, תשע"ד
- בית-אריה ואנגל, אסופות
מ' בית-אריה וע' אנגל, אסופות כתבים עבריים מימי הביניים,
כרך ב, כתב ספרדי, ירושלים תשע"ב
- בונפיל, ספרדים ופורטוגלים
ר' בונפיל, 'ספרדים ופורטוגלים באיטליה', מורשת ספרד
(בעריכת ח' ביינארט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 543-561
- בלאו, מילון
י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים יהודיים מימי הביניים,
ירושלים תשס"ו
- בלאסקו, קטעים
M. Blasco Orellana, 'Estudio diplomático y
paleográfico de los fragmentos hebraicos extraídos del
protocolo notarial de Ramon Peradalta (Arxiu Històric
de Girona)', *Anuari de Filologia: Secció E. Estudis
Hebreus i Arameus*, 26 (2004), pp. 69-81
- בן-אליהו, החשיבה המשפטית
ה' בן-אליהו, החשיבה המשפטית של ר' דוד ן' אבי זמרא,
דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ד
- בן-מאיר וכרם, שאלוניקי
J. Ben-Mayor & Y. Kerem, 'Salonika', *Encyclopedia
Judaica*, 2007, V. 17, p. 700
- בן-נאה, הסולתנים
Y. Ben-Naeh, *Jews in the Realm of the Sultans*,
Tübingen 2008
- בניהו, יוסף בחירי
מ' בניהו, יוסף בחירי: מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א
- בער, אראגון
(Y.) F. Baer, *Studien zur Geschichte der Juden im
Königreich Aragonien*, Berlin 1913
- בער, ספרד
Y. Baer, *History of the Jews in Christian Spain*, Skokie
2001
- בר תקוה, סוגות
ב' בר תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר
שבע תשס"ט
- גוטוירט ודולאדר, ספריות
E. Gutwirth & M. A. M. Dolader, 'Twenty-Six Jewish
Libraries from Fifteenth-Century Spain', *The Library*,
18 (1996), pp. 27-53
- גלינסקי, הלכה
J. Galinsky, 'On Popular Halakhic Literature and the
Jewish Reading Audience in Fourteenth-Century
Spain', *JQR*, 98 (2008), pp. 305-327
- גלינסקי, טור
י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד
במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים,
דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט
- גלינסקי, הרא"ש
י"ד גלינסקי, 'הרא"ש האשכנזי בספרד', תרביץ, עד, ג
(תשס"ה), עמ' 389-422

מ"מ גערליץ, ספרי הרשב"א, כרך א, ירושלים תשמ"ו	גערליץ, הרשב"א
A. Gross, 'Gerona: A Sephardic Cradle of Jewish Learning and Religiousity', <i>Materia Giudaica</i> , 6,2 (2001), pp. 161-166	גרוס, גירונה
י' דודסון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1970 ב"צ דינור, ישראל בגולה (ב) ספר שלישי, ת"א וירושלים תשכ"ח	דודסון, אוצר השירה והפיוט דינור, ישראל בגולה
G. Dinkova-Bruun, "Medieval Miscellanies and the Case of Manuscript British Library, Cotton Titus D.XX", in <i>Medieval Manuscript Miscellanies</i> , Ed. L. Doležalová & K. Rivers, Krems 2013, pp. 20-39	דינקובה-ברון, קבצים
י' דן, תולדות תורת הסוד העברית: ימי הביניים - כרך ח: חוג המקובלים בגירונה, ירושלים תשע"ג ש"ז הבלין, 'תשובות חדשות לרשב"א', ספר הזכרון לר"ב זולטי (בעריכת י' בוקסבוים) ירושלים תשמ"ז, עמ' ר"ט-רמ"ד	דן, גירונה הבלין, תשובות חדשות
D. R. Halperin, 'Decorated Masorah on the openings between quires in Masoretic Bible manuscripts', <i>Journal of Jewish Studies</i> , 65, 2 (2014), pp. 323-348 י' הקר, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאה ה"ז – קהילה וחברה', מורשת ספרד (בעריכת ח' ביינארט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 478-460	הלפרין, המסורה המעוטרת הקר, יוצאי ספרד
O. Valls i Subirà, <i>Paper and Watermarks in Catalonia</i> , Amsterdam 1970	וואלס, נייר
E. Valls i Pujol, 'L'impost sobre la renda de l'any 1427 (sobre la declaració dels Guanys de 1426) o "l'egualtat dels guanyatges" de la comunitat jueva de Girona', <i>Materia Giudaica</i> , 17-18 (2012-2013), pp. 263-277	וואלס, המכס בשנת 1427
E. Valls i Pujol, <i>Tipologia i descripció textual dels fragments hebreus catalogats</i> , Girona 2011, http://manuscritshebreus.cultura.gencat.cat/documents	וואלס, טיפולוגיה
E. Valls i Pujol, <i>Estudi dels fragments hebreus de comptes de l'Arxiu Històric de Girona</i> , Girona 2011, http://manuscritshebreus.cultura.gencat.cat/documents	וואלס, פנקסים
E. Valls i Pujol, <i>The Cataloguing of the Hebrew Manuscript Fragments of Arxiu Històric de Girona</i> , Girona 2011,	וואלס, קטלוג
J. M. Vallicrosa, 'Un Fragmento de Talmud Jerosolimitano', <i>Anales del Instituto de Estudios Gerundenses</i> , 3 (1948), p. 193	וליקרוסה, ירושלמי

- J. M. Vallicrosa, 'Petita llista d'un prestamista jueu', *Estudis Universitaris Catalans*, XII (1927), pp. 65-67
וּלִיקְרוּסָה, רְשִׁימָה
- י' זוסמן, אוצר כתבי-היד התלמודיים, ירושלים תשע"ב
זוסמן, אוצר
זוסמן, המשנה
- י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג (תשמ"א), עמ' 215-250
טיילור, מצבים טקסטואליים
- A. Taylor, *Textual Situations*, Philadelphia 2002
ש' יהלום, גירונה לנרבונה: אבני בנין ליצירת הרמב"ן, ירושלים תשע"ג
יהלום, גירונה
- ש' יהלום, 'רבי נתן ברבי מאיר מורו של הרמב"ן: השפעתה של תורת פרובנס בגירונה', פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 5-25
יהלום, רבי נתן
- ל' יעקבי, 'קטעים מחידושי הרא"ה למסכת פסחים מארכיון גירונה', גילוי מילתא בעלמא, בעריכת ע' שבת, תשע"ג-<http://imhm.blogspot.co.il/2012/09/blog-post.html>
יעקבי, הרא"ה
- ע' ירדני, ספר הכתב העברי: תולדות, יסודות, סגנונות, ירושלים תשנ"א
ירדני, הכתב העברי
- A. Cohen, "The Art of Regensburg Miscellanies", in *Medieval Manuscript Miscellanies*, Ed. L. Doležalová & K. Rivers, Krems 2013, pp. 40-76
כהן, רגנסברג
- מ' כסלו, 'גינת ורדים', סיני, קכ (תשנ"ז), עמ' קכח-קלח
כסלו, ורדים
- M. Lehman, *The En Yaaqov*, Detroit, 2012
להמן, עין יעקב
ליברמן, על הירושלמי
מילאס ובאטל, מלאי
- Josep Mª Millàs i Lluís Battle, 'Inventaris de llibres de jueus gironins', *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* (Barcelona), VIII (1928), pp. 5-45, in *Per a una Història de la Girona Jueva*, Ed. D. Romani, Girona 1988, pp. 283-323
סולובייצ'יק, 'בית הבחירה לר' מנחם המאירי וגורליו, אסופה ליוסף, בעריכת י' בן-נאה ואחרים, ירושלים תשע"ד, עמ' 253-259
- H. Soloveitchik, 'Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay', *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period*, Jerusalem 1980, pp. 7-40
סולובייצ'יק, המאירי
סולובייצ'יק, הראב"ד
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002
סוקולוף, מילון
- C. Sirat, *Hebrew manuscripts of the Middle Ages*, Cambridge 2002
סיראט, כתבי יד
- C. Sirat, 'Il Reimpiego dei Materiali dei Libri Ebraici', *Vita e Cultura Ebraica Nello Stato Estense*, Bologna 1993, pp. 37-47
סיראט, מיחזור

ש' עמנואל, "גניזת אירופה" ותרומתה למדעי היהדות, מדעי היהדות, 35 (1995), עמ' 29-5	עמנואל, גניזת אירופה
S. Emanuel, 'La lutte pour l'indépendance halakhique de la Provence au XIIIe siècle', <i>Philippe le Bel et les juifs du royaume de France (1306)</i> , Paris 2012, pp. 45-55	עמנואל, פרובנס
ש' עמנואל, 'ספר שו"ת הרשב"א, דפוס קושטא: מקורותיו ועריכתו, המעין כג, ג (תשמ"א), עמ' 58-46	עמנואל, שו"ת רשב"א
י' פאור, 'מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון', חקירה, 8 (קיץ 2009), עמ' ה-לב	פאור, משנה תורה
י' פאור, 'תוספות הרא"ש למסכת ברכות', <i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i> , 33 (1965), עמ' מא-סה	פאור, תוספות הרא"ש
א' פאפו, 'אוצר המלים שאולות מלאדינו בשולחן ערוך', פעמים, 70 (תשנ"ז), עמ' 68-99	פאפו, לאדינו
ד' פוגל, פירוש רש"י למסכת בבא מציעא, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב	פוגל, רש"י
S. Planas i Marcé, 'Una Pretesa Interculturalitat: La Comunitat Jueva de Girona I la Seva Relació amb la Societat Cristiana', <i>Annals de l'Institut d'Estudis Gironins</i> , XLII (2001), pp. 179-200	פלאנאס, גירונה
E. Feliu, 'Mots catalans en textos hebreus medievals: els dictàmens de Salomó ben Adret', <i>Callis</i> 3 (1989), Associació d'Estudiosso del Judaisme Català, pp. 53-73	פליו, רשב"א
י"מ פלס, ספר 'מהרי"ל' על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כ'חיבור מרובה עריכות', דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה	פלס, מהרי"ל
M. Perani, 'A 2009 updated Overview on the "Gerona Genizah": a Ketubbah of 1377 from Castelló d'Empúries and other documents reused as binding', <i>Hispania Judaica Bulletin</i> , 7 (2010), pp. 137-173	פראני, גירונה
I. Peretz, 'The Testament of a Jewish Woman Named Baladre'. <i>Materia Giudaica</i> 17-18 (2012-2013), pp. 229-247	פרץ, עדות בית הכנסת
E. Cortès, 'Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona', <i>Revista Catalana de Teologia</i> , 7 (1982), pp. 1-56	קורטז, קטלוג I
ibid., 'Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona II', <i>Revista Catalana de Teologia</i> , 9 (1984), pp. 83-100	קורטז, קטלוג II
ibid., 'Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona III', <i>Revista Catalana de Teologia</i> , 10 (1985), pp. 31-52	קורטז, קטלוג III
מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, תל-אביב תשס"ו	קטן, אוצר לעזי רש"י

- E. Kanarfogel, 'Tosafist teachings in the Talmudic commentaries of Ritva', *Between Rashi and Maimonides*, eds. E. Kanarfogel & M. Sokolow, New York 2010, pp. 237-273 קנרפוגל, ריטב"א
- J. Castaño, 'Una resolución de R. Yehošū'a Šabí, Rabina de Navarra', *L'écriture de l'histoire juive*, ed. S. C. Mimoini, Paris 2012, pp. 263-286 קסטניו, החלטת ר' יהושע שאבי
- J. Castaño, 'A Fifteenth Century Letter Addressed to the Dayyanim of Zaragoza', *Giving a Diamond*, eds. W. v. Bekkum & N. Katsumata, Leiden 2011, pp. 293-306 קסטניו, מכתב לדייני סרגוסה
- פי' רוט, חכמי פרובנס המאוחרים – הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ב רוט, פרובנס
- P. Roth, 'Responsa from Heaven: Fragments of a New Manuscript of She'elot u-Teshuvot Min Ha-Shamayim from Gerona', *Materia Giudaica*, 15-16 (2010-2011), pp. 555-564 רוט, שו"ת מן השמים
- G. Rothstein, "Working Towards Accomodation: Rabbenu Yonah Gerondi's slow acceptance of Andalusian Rabbinic Traditions", *The Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 12, 3 (2003), pp. 87-104 רוטשטיין, ר' יונה
- G. Rothstein, *The Independent Authorship of Talmidei Rabbenu Yonah on Berakhot*, Yeshiva University Master's Thesis, ed. H. Soloveitchik, New York, 1991 רוטשטיין, תלמידי ר' יונה
- א' ריינר, 'להתקבלותו של ספר הלכות גדולות באשכנז', לימוד ודעת במחשבה יהודית (בעריכת ח' קרייסל) באר-שבע תשס"ו, עמ' 95-121 ריינר, הלכות גדולות
- ב' ריצ'לר, 'כתבי יד של תוספות על התלמוד', תא-שמע: מחקרים היהדות לזכרו של י"מ תא-שמע, בעריכת א' ריינר ואחרים, אלון שבות תשע"ב, עמ' 771-854 ריצ'לר, תוספות
- E. Chwat, 'Identifying an Alfasi Gloss-supplement on Rosh ha-Shanah, possibly of Yom Tov Asevilli in a Fragment found in Gerona', *Materia Giudaica*, 6,2 (2001), pp. 183-190 שבט, הריטב"א
- ע' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ה שבט, הרי"ף
- ע' שבט, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 439-453 שבט, מקום המנהג
- א' שויקה, עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח שויקה, הלכות גדולות
- ש' שולמן, ייחודו של רבנו פרץ בן אליהו כבעל תוספות וכפוסק, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ד שולמן, רבנו פרץ
- F.J. Steingass, *Comprehensive Persian Dictionary*, London 1892 שטיינגס, מילון

- G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1987
 ח"ד שעוועל, 'גליון כ"י מספר הלכות גדולות, הלכות פסח, שנמצא בעיר גירונדה', הדרום, כה (ניסן תשכ"ז), עמ' 11-6
- K. Schepers, "The Wiesbaden Miscellany: The Deliberate Construction of a Haphazard Collection", in *Medieval Manuscript Miscellanies*, Ed. L. Doležalová & K. Rivers, Krems 2013, pp. 225-246
- J. Shatzmiller, *Cultural Exchange*, Princeton 2013
- M. Touw, 'Roses in the Middle Ages', *Economic Botany*, 36,1 (1982), pp. 71-83
- י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, כרך א: אשכנז, ירושלים תשס"ד
- י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני, ירושלים תש"ס
- י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, כרך ב: ספרד, ירושלים תשס"ד
- I.M. Ta-Shma, 'Rabbi Yonah Girondi: Spirituality and Leadership', *Jewish Mystical Leaders*, Northvale 1998, pp. 155-177
- י' תשבי, 'המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל ומקורם בחוג גירונה', ציון, ט, ד (תש"ד), עמ' 185-178
- שלוש, ראשית
 שעוועל, הלכות גדולות
 שפרס, ויסבאדן
 שצמילר, חילופי תרבות
 תאו, וורדים
 תא-שמע, אשכנז
 תא-שמע, הספרות
 תא-שמע, ספרד
 תא-שמע, רבינו יונה
 תשבי, גירונה

כתבי היד

- אוקספורד בודלי, קטלוג נויבאואר 2365
- גירונה, ארכיון היסטורי (1, 5) 1-98
- גירונה, ארכיון היסטורי (2, 4, 11) 1-98
- גירונה, ארכיון היסטורי (7) 1-98
- גירונה, ארכיון היסטורי (14) 1-98
- גירונה, ארכיון היסטורי (1) 1-257, (2) 1-260
- גירונה, ארכיון היסטורי (1-2) 1-260
- גירונה, ארכיון היסטורי (7) 1-260
- גירונה, ארכיון היסטורי (17) 1-260
- גירונה, ארכיון היסטורי (1-2) 1-278
- גירונה, ארכיון היסטורי (4) 1-278
- גירונה, ארכיון היסטורי (5, 10, 19, 22-27) 2-17
- גירונה, ארכיון היסטורי (12, 14, 16) 2-17
- גירונה, ארכיון היסטורי (1, 2, 4, 5, 7, 9, 12, 13, 14) 2-62
- גירונה, ארכיון היסטורי (3, 10, 11) 2-62
- גירונה, ארכיון היסטורי (1-3) 2-71, הארכיון העירוני 26
- גירונה, ארכיון היסטורי (4) 2-71
- גירונה, ארכיון היסטורי (קדמי 1, אחורי 8, 3, 2) 2-72
- גירונה, ארכיון היסטורי (קדמי 2) 2-72
- תשובות רשב"א, 'ספר הבתים'
- פירוש רשב"ם למסכת בבא בתרא
- פיוטים לא ידועים
- חידושי הר"ן למסכת חולין
- פירוש למסכת כתובות
- תוספות למסכת קידושין
- תלמוד בבלי, מסכת שבת
- תוספות למסכת בבא קמא
- תוספות למסכת כתובות
- פיוטים לפרשת זכור
- חידושי הרשב"א למסכת ברכות
- ספר המאור למסכת חולין
- רי"ף למסכת חולין
- רשב"א, תורת הבית הקצר
- פירוש תלמיד רשב"א למסכת ברכות
- פירוש רא"ה למסכת ברכות
- חידושי הרמב"ן למסכת כתובות
- חידושי הר"ן למסכת בבא מציעא
- חידושי הר"ן למסכת נדה

מדרש משלי	גירונה, ארכיון היסטורי (8) 2-81
מדרש איוב	גירונה, ארכיון היסטורי (20) 2-81
רי"ף למסכת יבמות	גירונה, ארכיון היסטורי (22) 2-81
תלמוד בבלי מסכת בבבא קמא	גירונה, ארכיון היסטורי (1, 10, 19, 23-25) 2-81, XIV (10, 13, 15, 20, 22-23, 25-27)
פירוש רש"י למסכת ברכות	גירונה, ארכיון היסטורי (6, 7, 9, 11-15, 21) 2-81, XIV (11-12, 14-18, 21, 24)
תלמוד בבלי מסכת ברכות	גירונה, ארכיון היסטורי 7-77
פירוש למסכת ראש השנה	גירונה, ארכיון היסטורי (1-9) XIV
קינות	גירונה, ארכיון היסטורי (1, 6-7, 19) Hospici 67
רי"ף למסכת שבת	גירונה, ארכיון היסטורי (3-5) Hospici 67
תלמוד בבלי, מסכת ברכות	גירונה, ארכיון היסטורי (9, 15, 18, 20) Hospici 67
ויקרא רבה	גירונה, ארכיון היסטורי (11) Hospici 67
פירוש רד"ק לספר תהילים	גירונה, ארכיון היסטורי (10) Hospici 67
ספר ירמיה	גירונה, ארכיון היסטורי (13-14, 16-17) Hospici 67
פירוש למסכת ברכות	גירונה, ארכיון הכנסייה, קטע תלמודי V
פירוש למסכת ראש השנה	גירונה, ארכיון הכנסייה, קטע תלמודי VI
חידושי הרמב"ן למסכת חולין	גירונה, ארכיון עירוני 25, 51
חידושי הרשב"א למסכת ברכות	וטיקן 555
תלמוד בבלי	מינכן 95
תשובות רשב"א, 'ספר הבתים'	ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1383
הלכות גדולות (קטע)	ניו יורק, בית המדרש לרבנים 7882 (ENA 2068/23)
תלמוד בבלי מסכת ברכות	פריס Heb. 671
פירוש תלמיד ר' יונה למסכת ברכות	קמברידג', ספריית האוניברסיטה 2, Add. 514

**The Commentary of a Student of Rashba to Chapter
“Keitzad Mevarkhin” of Tractate Berakhot from a Girona Archive**

Leor Jacobi

Submitted in partial fulfillment of the requirements for the
Master's degree in the Department of Talmud,
Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

November 2014

This work was carried out under the supervision of

Dr. Aaron Ahrend

Department of Talmud, Bar-Ilan University

Abstract

The study is devoted to a commentary to *Tractate Berakhot* written by a student of Rashba in the first decade of the 14th century, fragments of which were extracted from the bindings of a book housed in the archives of Girona, in the Catalanian province of Spain. The first chapter surveys the issue of manuscripts retrieved from bindings of books in Girona. During the middle ages, numerous European Hebrew manuscript fragments were reused as material for binding other books, commonly referred to as “The European Geniza.” In Girona, this process began by 1330 and continued until the period of the Spanish expulsion in 1492. The vast majority of these manuscripts were bound during the 14th century. About half of the fragments are Latin (including Catalan), and the other half are Hebrew. Of these, about half consist of registers and contracts and the other half is Rabbinic literature. In Girona, we have identified fragments of manuscripts of Talmudic commentaries composed by the following sages: Rashi, Tosafot, R. Zerahya HaLevy, Ramban, R. Aaron HaLevy, Rashba, and Ran. We also discovered other halachic works, sermons, and more. No examples of Mishnah, Tosefta, and Talmud Yerushalmi were found.

Books in Girona archives contain up to tens of fragments in each binding, representing various different manuscripts. We discovered literary relationships between the works represented within several particular bindings. The Historical Archive of Girona is one of the three archives in Girona in which Hebrew manuscripts have been discovered. The archive houses notary books. Each book is clearly dated and thus indicates when the manuscripts were included in the binding, a terminus ad quem for the composition of the manuscripts themselves, which generally precedes this date considerably.

We found fragments of eight manuscripts related to *Tractate Berakhot* in the three Girona archives, in ten different bindings. These are described and all other Hebrew manuscripts found in these bindings are identified.

Scholars dispute whether these Hebrew fragments were bound by Jews or by gentiles. Several distinct pieces of evidence support the theory that Jews bound the fragments: 1) contemporary sources indicate that bookbinding was a Jewish occupation in Catalonia; 2)

the practice of Jewish printers in Salonika in the 16th century discussed in responsa of R. Shmuel di Modena and R. Moshe Ḥaviv; 3) the custom of Yemenite Jewry; and 4) documented sales of worn-out manuscripts for bindings in Medieval Christian Europe.

In the second chapter, the manuscripts which were extracted from volume 2, 62 of the *Arxiu Historic* in Girona are described. The binding contains many bifolios of a manuscript of Rashba's *Torat HaBayit HaQatzar*. Also found are fragments of a letter from Jews of Girona, mentioned by name, to the King of Aragon, composed in Latin, subsequently used as scrap paper for practicing gothic Latin and cursive Spanish Hebrew scripts. The binding contains three bifolios of a commentary to the sixth chapter of Tractate Berakhot, which is the focus of our study.

The third chapter is dedicated to an examination of the language of the commentary to *Tractate Berakhot*. The Hebrew is typical of the Talmudic works of Catalonian sages of the 13th and 14th centuries. Due to the nature of the Talmudic chapter, twenty-one vernacular phrases in the commentary describe names of plants, animals, and prepared foods which were consumed or smelled. These terms are mostly in the Catalan language, such as *safumeig*, but also include Arabic, such as *ḥarirah*.

The fourth chapter examines which books were utilized by the commentator during the composition of his commentary, his "library." The *Talmud Yerushalmi* is cited five times but it appears that these are from secondary sources. No particular relationship between the text of the Babylonian Talmud which is cited within the commentary and any other individual textual witness to Tractate Berakhot was discovered, including a Girona fragment on parchment still housed in the quire of a notary book. The commentator made notably frequent use of *Halakhot Gedolot*. The text of bhis citations often does not match known textual variants, nor does the published text of a fragment of of *Halakhot Gedolot* (Pesahim) extracted from another Girona binding. Some of these citations match versions cited by Spanish and Catalonian sages and those found in a fragment from the Cairo geniza. The commentator often cites *Halakhot Gedolot* as a primary source where the work was not cited by his other sources.

Conclusive evidence is demonstrated that the version of Tosafot consulted by the commentator was that of R. Judah ben Isaac Messer Leon, also employed by R. Jonah of

Girona, as opposed to the later Tosafot of R. Peretz, which had not yet become standard. It appears that Rashba utilized the older Tosafot of R. Judah as well. On one occasion, the commentator cites fragmented novella to Tractate Berakhot attributed to Ramban. Notably, he does not attribute these to Ramban. The commentator's primary reliance on the commentary of a student of R. Jonah of Girona is uniquely distinguished by his clear and consistent implicit discernment between the opinions of R. Jonah, always cited as having been written in his name, and those of the student, freely reworked without attribution.

The fifth chapter concerns the broader goals of the commentator in producing his composition. The commentary of R. Aaron HaLevy of Girona, a close disciple of Ramban, both of whom received traditions from Provencal Sages, does not represent his own approach as a disciple of Rashba, R. Aaron's ardent rival. The commentator was influenced more prominently by the Northern French Tosafists via the school of Rashba's main teacher, R. Jonah of Girona, who studied in Évreux. The novellae of Rashba do not suit his pedagogical goals or perhaps were not yet formally published or fully known to him. The commentaries of R. Aaron HaLevy and Rashba were drawn from sparingly, with primary reliance on the more accessible and popular commentary of the student of R. Jonah.

The work resembles commentaries to *Alfasi*: it is clear and simple, defining words and clarifying concepts; the gloss covers the Talmudic text in its entirety (as opposed to just selected passages); two or three authoritative legal interpretations and opinions are often presented; and novel interpretations and convoluted discussions are generally avoided. A legal conclusion of each topic is emphasized, often under the heading: *din*, a notable form not found in other contemporaneous Talmudic commentaries. The commentator follows the Northern French Tosafists, whose discussions were always based on the Babylonian Talmud rather than *Alfasi*, the standard base text for the Sages of Provence.

The work was classified as a commentary to the Talmud, not an independent legal composition. Nevertheless, the majority of the commentary may be studied on its own, without reliance on a complete version of the Talmud. It can be utilized without the commentary of Rashi or as an alternative to it. R. Aaron HaLevy of Girona's elusive *Nezer HaQodesh*, probably represented in his published commentary to Tractate Sukkah, seems to have been a similar venture, and the commentary of the student of Rashba may have

been a competitor to it. The commentator blazes his path by eclectically selecting from among existing interpretations. Some literary aspects are shared with R. Menaḥem Meiri's contemporary *Beit HaBehira*.

Other students of Rashba composed abridged halakhic works which include the Laws of Blessings and present similar traditions and opinions, often for the layman. The commentary generally surpasses these regarding fealty to sources and quality of grammar. It is proposed that the composition was conceived as a Talmudic guide to students of the commentator, not solely for his own personal review.

The sixth chapter consists of a critical edition of the surviving text of the commentary. We added sources with brief notes and reconstructed almost all of the text missing due to maculation or complete disintegration of the manuscript paper.

The identity of the commentator as a student of Rashba was clarified in an appendix focused on the topic of roses: which blessings are recited upon their fragrance and whether the biblical prohibition of *orla* applies to them. According to Rashba one recites: "Blessed... who gave a pleasant fragrance to fruit" upon both roses and rosewater. Regarding the obligation of *orla* for roses, Rashba replied stringently in a responsum. These unique halakhic opinions of Rashba are cited within the commentary (43b) as belonging to "Our teacher, may the merciful one protect him." Thus, the commentator presented himself as a student of Rashba writing during his master's lifetime.

A follow-up responsum on the topic of *orla* was prompted by the inquirer, R. Isaac ben Solomon, a little-known but highly-regarded student/colleague with whom Rashba maintained extensive correspondence in the form of intensive dialectical study. As a result of R. Isaac's prodding, Rashba retracted his stringent opinion somewhat and, in accordance with the opinion of Ra'avad, exempted roses from the obligation in the diaspora. R. Menaḥem Meiri's presentation of Rashba's opinion follows this understanding. However, other legal authorities cited solely Rashba's stringent earlier opinion. Rashba's student probably presents his teacher's final opinion on the matter, maintaining stringency and suggesting that Rashba only compromised his stance under duress for those requiring release from the obligation of *orla* for reasons of financial necessity, *tsarkhey ha-brioth*.